नं. ५२०२

पु. नाम. कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यं
१९ शा ध्याय:

कर्ता. श्री अनन्त:
" संराट् स्थपतिर्महायाज्ञिक:

पत्र. सं. ३४ सं. ८

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्ये कोनविंशाध्यायः

५८०२

कात्यायनसूत्रभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः पत्रं २४

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ ब्राह्मणाय ज्ञः सौत्रामण्यामृद्धिकामस्य श्रुतिमंत्रपाठक्रमेणानु
विहितः सस्कंगोग्निः इदानींतेनैव क्रमेण सौत्रामणेरनुविधेयः प्रास्तावसरत्वात्
तमिदानीं विशिष्टफलाभिसंबद्धं विशिष्टाधिकारणानुक्रमननुविधत्ते ब्राह्मणस्य
यज्ञो ब्राह्मणाय ज्ञ इति वाक्यान्वितब्राह्मणेन ऋद्धिकामस्य योगान्नान्यस्यर्द्धिकाम
स्यायमधिक्रियते [illegible] तस्मादयं ब्राह्मणाय ज्ञ एव यः सौत्रामणी
ति ननु नायमृद्धिकामस्य संयोगस्तदश्रवणात तस्य समृद्धिका-स्य पुनातिस
मध्या इति सिद्धः समृद्धिफलसंबंधमुद्दिश्य कर्मविशेषं योजयन् समृद्धिफल
त्वमस्यावगमयति नेतद्युक्तोत्र ब्राह्मणस्वामिको विधीयते अत एव सत्त्रभेदश्चाक्षि
तः ननु त्र यागाणामविशेषेण प्रकृतत्वात् कथमृद्धिकामस्यैव बाधः सत्यं ॥ विमित्त
द्वयं हि नांतरीयकं सोमातियत सोमवामिलक्षणं सोमपानस्यावश्यानुष्ठेयत्वेन तत्सं
भवयथ वश्यानुष्ठानात एवं तर्हि तत्राथ प्राप्तिरेव लक्षियावेश्यपोत्तमन्दत्तानधिका
राद्वैनेतन्नदतिरेकेपि भवेद्वतयोस्तत्सोमभक्षातात ननु सर्वेपदे सुब्राह्मणा
यज्ञ एव व्यायं युज्यते पिनोच्यते अनायावि ब्राह्मणेन परिस्रुन्स एतस्मादनोधा
जायेतत ढः हा सु । स्मिलोकेन्नं न प्रत्यति तस्मादयं ब्राह्मणाय ज्ञ एव यः सौत्रामणी
ति वाक्यशेषाघः परिस्रुन्दत्तेन धिकृतः स सौत्रामण्यामधिकृत इति सामान्यप्र

राम:
१

स्पयात एवमपि निधनविशेषदर्शनमितरयोः प्राप्तिं गमयति साचैतयोरन्यतरस्मिन्ने
व युज्यते तस्मादविरोधि पक्षे फले प्रातघ्नायव्रीमणसंबंधानुपपत्तेः अथवाग्निचितो वि
धास्यतीति तत्रैवान्नेवस्मिंकानामधिकारे नित्यलिंगानि चरितार्थानि भविष्यन्ति। यत्तु न्यायो
धरसातिपवनेभविष्यतीति तत्स्थानापत्सेव धर्मलाभः स्यान्न चात्र सोमसाधनस्थाना
पत्तिरस्य वैयाग्नामद्धेहत्वयानवमहत्साधनस्थानापत्तिस्तस्यात् वेनाग्धवैचात अप्रवाम
वसाधनमपि नवद्रव्यातिरेकसामान्यात्प्राप्नोति। सामानि यतः सोमवामिनामिति विशि
षद्रव्ययोगात तेन तत्र सामर्थ्याद्भूमराणस्य ऋद्धिकामस्य तत्ववचनात। सौत्रामणी
तिकर्मनामधेयं गुणादावप्रसिद्धेः। नन्वत्र कर्मणामनेकत्वान्न ज्ञायते कस्येदं नाम
धेयमिति। नन्वचत एव प्रक्रमिष्यमाणा सकलविपशुतंत्राणां भविष्यतिविशेष
नियामको हि तदर्थता स्यात् तानन्वालभेत यजमानस्य सौत्रामणीनाकृ ऐंद्रमश्व वयोधा
श्चत्वेंद्रवायोधसयोरन्यस्य सौत्रामणपदेशात्तु तु धेयोन्य एव सौत्राम
णीसंज्ञकस्त्रिपशुः पशुबंधकः। अत एवोच्यते तद्य। दत्तं सौत्रामणिकं यत्पामतो
यूपावमितो भवत इति इतरपशुबंधपदादन्यत्रिपशुपर्यः सौत्रामणीयुप
इति। तथापि पशुफलसौत्रामणीमुपक्रम्य त्रिपश्वालंभमनुक्रान्तसाधनमवफलं श्रू
यते न तिर्यां फलसंबंधान्नत्र एव तदभिधानयुक्तं इति गम्यते। तथा हि। तं पाप्मनो

त्रायंत सुत्रातं वानं पाप्मनो त्रास्महीति तद्यावत्सौत्रामण्यभवदित्युपक्रम्य त्रायंतम
सौत्रामण्या नमपपाप्मानं हतेयो वालं पशुभ्यः सम्यक्श्चरन्निंद्रात स सोमवामीत्यी
दिफलमुद्दिश्य सरणतमां । य्वेनं धूम्रमालंभेतेत्यादिना तत्साधनत्वेन त्रिपश्वनां विधाना
तात्तथा सरणतं यज्ञक्रतुमपश्य सौत्रामणीं तेनायजतेत्यादिना सोमस्वभावत्वं त्रिपशुबं
धस्यैवोच्यते तत्तथा सोमात्पशव एवन्नप्यांतयक यटः सौत्रामणी सोमयज्ञो भव
ती सोमयज्ञत्वमुक्तिर्ण्य सौत्रामण्याः सोमयज्ञत्वं ब्रवीति एतेन खलु वा एतस्य यज्ञस्य
सोमाःशवरस्याहुणीत्यादिना त्रिपशुकर्मोव यवेः सोमाव यव संपादनेन सोमत्वं संपा
दयतीति नावसीयते सौत्रामणी त्रिपशुरेवेति ननु भयं वै सौत्रामणी त्रिपश्वपशुब
धश्चेति सर्वे । त्रिपशुबंधनी सौत्रामणीत्वं दर्शयति । सत्यं सौत्रामणीस्वरूपमित्रिप
शुबंधरूपं श्रूयते नादित्यादौ षष्ठे वेदि पशुबंधरूपं । अत्रास्ति च त्रिपशुरूप एव त्रिप
शुरूपता । नन्वेवं सर्वे पशुबंधेषु पशुपुरोडाशरूपेण विशिष्टान्नं भवितव्यमत्र व्यप
देशेनोभयं वै सौत्रामणीति । न ब्रूमः पशुपुरोडाशेन त्रिरूपत्वं किंतु पौरोडाशिकेन
षद्द्रव्येण अतस्त्वो [illegible] सत्रकारेण पुरोडाशधर्माद्द्रव्यसामान्यादिति पशुपुरो
डाशसंस्कारसं रक्तत्द्रव्यसाधनो पत्तिः स्फुट एवासाविष्टिरिति ननु सौत्रामण्या
मित्रिपशव इति सत्रकारेण । त्रिपश्वनां सौत्रामविषयत्वमुद्दिशति । उपकार राम
२

धारेणसौत्रामणीसंबंधमद्देवादवसौत्रामणीविषयत्वेनानुक्रमविशेषात्सर्वकर्मवि
षयत्वंयुक्ततरमितिकोवाब्रूतेनेतिभवतुनामांगप्रधानवाक्यत्वेमैंद्रादीनामंगभावे
नाश्विनादीनांप्राधान्येननोचेत्पक्रमाविशेषात्स्वयाज्यादीनामपितुल्यदर्शपूर्णमास
शब्दाभिधेयत्वेउत्पत्तेश्चफलसंबंधेयजेतयस्यांफलयुक्तास्तदंगमित्यफलयुक्तस्य
हणामयुक्तामवस्यत्वस्मा-संज्ञयाफलसंबद्धस्यैवाभिधानंमुख्यंतद्योगात्प्रकांतस्या
पितत्स्वमुख्यकार्यसंप्रत्ययात्रिपशुबंधव्यतिरिक्तान्यथाभावेपिनाद्यत्रिंशत्तेथा
दित्येऐंद्रवायस्वतकाद्यंतरायेनप्रयोक्तृत्वमेतेषांतद्धिकामस्यैषभवतीतिवालक्षणा
विशेषणत्वेनोक्तं॥ अग्निचित्सोमयाजिसौमातिपक्तसोमवामिनांअग्निचितश्चसौ
त्रामणीभवतिअग्निंचित्वासौत्रामण्यायजेतेतिशाखांतरश्रवणात॥ सोमयाजिन
श्चसौत्रामण्यां-सोमेनेष्ट्वासौत्रामण्यायजेतेतिवचनात। ननुभिन्नानिमित्त
त्वेसोमयाजिग्रहणेनैवाग्निचितोपिग्रहणादग्निचित्त्वग्रहणमतिरिच्येतविशेषणा
त्वेग्निमत्सोमलाभा-त्सोमांतरव्यावृत्तिःफलिष्यति।नैतत्।सोमेनेष्ट्वासौत्रामण्या
यजेतेतिशुद्धसोमेज्यानिमित्तश्रवणात।यत्वरित्तुपदद्वंद्वंप्रथमंअवधारण
त्वेनपरिह्रियतो।नपृथमाहारश्चतितत्रायेरमावादवाद्यासौविधानंतुनत्ररत्नास्यप्र
वर्त्तकत्वाभावाद्वनसाग्निचित्स्येपशापकत्वंकथमितिचेत।अनारभ्यविधाना

३

तन हि सोमविशेषमारभ्य विधियं यं न विहितोऽस्य ननु प्रकृतावपि न पश्यतो सत्यं ॥
जपव्यतितरणवो भयासंयुक्तपाठादनारभ्य वादत्वमनारभ्यवादानां च प्रकृतिगामित्वं
न्यायसिद्धं। परिभाषायामाश्रयिचा सर्वेगुणा इति सर्वे पदस्य प्रकरणाविशेषा
दिति सिद्धांतितं प्रकृतिगामित्वं न्यायसिद्धं अनारभ्यवादानां तेन प्रथमसोमयिनः
सैत्रामणी भवतीति फलति। नन्वेवमतिदेशात् सर्वविकारेष्वपि प्राप्तानि चिदविशे
षमेवेति सर्वदोषः। नैतन्नियमपरतयास्याऽर्थवत्त्वात् तेन प्रकृतियत्राग्निः सोमयाजि
नाऽग्रतिनिरवघंनञ्चग्निचित् सोमयाजिन इति कृते ये नाग्निचासौ चामणपायजेतेति च
यनोत्तरकालत्वयोगस्यावगम्यते तदभिनिवेतिश्रधिसूनिष्यनिष्पत्त्युत्तरकालं पंचम्य
पस्थानांतो सत्यं॥ अनन्तरं ष्यहृदय प्रलीतष्ठस्य निष्पत्तिःश्रूयते। अत्रवारणसर्तं क्रु
त्नोजरतां भवतीति यदा चासौ क्रत्नो जतत्स्नादेव चित इति चितवानिति व्ययदर्शं लब्धाग्नि
चिद्विशेषणं प्राप्नोति पर्वकालत्वात्तदाभवत्त्स्मा घायेत्तरकालमन्वयप्राप्तेः स्वे काले
भावदर्वं चाग्निं चिचाग्निचयनेन क्रतो रूपस्तपेतियाकेऽस्त्रिध्याख्यातं तत दफ पप घात
नन्वंगपरत्वाथामाशंक्य तानन्तुकालसंयोगपरतायां अग्निं चिचेति च कालं संयोगपर
सौत्रामण्यां स्तेन च यनोत्तरकालमन्वयप्राप्तेः स्व एव काले भविष्यतीति व्यर्थं यत्ना
श्रयणामिति च शै ततात्र स्ववाक्यस्यांगप्रतिपादनत्वतानन्वंगप्रतिपादकानि न तावच्छ रामः

३

तिलिंगवाक्यानि संति प्रकरणं चेतत्सौत्रामण्यास्तेन विपरीतोंगभावः प्रसज्येताग्नि
सोमौ सौत्रामण्यंगमिति तेन क्रमविधाने कालपरतेव युक्तरूपेति। यथ्याद्दर्शपूर्ण
मासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति नैतदेवं तुल्ययोर्वाक्ययोरेकत्रीगप्रतिवादकार्थवादो
गत्वनिश्चयादन्यत्रापि तदर्थं तेव युक्तः। तथाहि सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत यथा
धेनुं दुग्ध्वा पुनराप्याययेतेव दः हेव पुनराप्यायत इति एतं यक्र क्रमयश्य सोम
र्णोतेनायजंततलोवंस पुनराथायत इति चनतुनांयं सोमोपकारोयेन तदंगत्वं सौ
त्रामण्याः प्रतीयेत फलांतरमिदंरिक्तताप्यायनमिति सत्यं सोमन्हुतं हि रिक्तं वयघु
नेन यस्यं तत हि सोमस्यदोषापनयनकरणात् सोमएवोपकार्थः प्रतीयते अतः सो
मानुरोधेन पवत्त चात्तदंगमेवनिश्चीयते किंच यनप्रकरणाग्निंचित्वेतिवाक्यं का
लपरं सततस्यैवसंबंधविधायकं स्यान्तु सौत्रामण्याः प्रकरणं तरस्छत्वात्तस्याः।
प्रकरणिनो हितत्रस्वयतिन सौत्रामण्यापाणोयदाचिकीर्षितः। सकालोग्निरितिवाक्या
र्थः स्यात् न चासावस्मिः संबंधयितुं शक्यते प्रधानेन सोमकालेन बाधनत्तद्वकं सोमा
विरोधेन वा तत्प्राधान्यादिति तस्मादंगप्रयोजनमिदं। अग्निचयनमभिति वस्यैत
दुपकाराय सौत्रामण्या यजेत एतेन यन्ठकैरणार्न्कं अग्निप्रकरणास्छवाक्यानुरोधेन
सोमनेष्ट्वेत्येतत्प्रकरणांतरस्छं दुर्बलामकार्यंत्वं प्रापणीयमिति तान्निरस्तं बलाबलनि

रीक्षणां हि रोधे सति भवति स्वविषयनिविष्टयोरनयोः कुतो विरोधः। यदि चैवमभि
मतं स्यात्तर्हि संदेहार्थं साग्निः सोमयाजी त्वेवास्त्वपि व्यतायच्चापि च भक्तिनां सोम
मात्रयाजिनः इति व्याख्यातं तदग्निविधानं प्राप्तिमनवेक्ष्य निमित्तत्वपरीक्षायामनम
र्थकं किंचित्करं विशेषाभावात् न चाहवनीयं हविर्निवापोयुज्यते च स्वल्पकालत्वेन सकृदनुष्ठाने
पि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् तानवांगत्वेपि दक्षिणाभावः। उदवसानीयावत्त्रयोगवर्हि
भी न्नागस्वामिमतमेवयुक्तं। सोमातिपूतसोमवामिनो व्याख्यातो सोमातिपूतसो
मवामिनो लौकिकपि च चोरादिवस्योरत्वादिप योलोचनात वैदिकेवातच्च यजमान
स्यैव वध्वि समृद्धि वचनात नाल्विजनि। अत्र सौत्रामण्याः स्थाने सोमं द्रप्स्यामाकचरुवि
धानमस्तीति द्विको भवति सोपि॥ राज्ञोपरुद्धस्य राज्याद्बहिष्कृतस्य तत्प्राप्त्यर्थं सौ
त्रामणी स्यात् क्षत्रियस्य दुष्टरीत्युर्हेयो ढः सायनः इत्याद्यार्थवादिकं प्रत्ययेन शा
स्त्रांतरविधस्य॥ अलंयशोः यश्च पराक्रमसामर्थ्योत्पशुलाभसमर्थो न च पं
स्वं विंदते स पशुकामः सौत्रामणीं कुर्वीत। अर्थं च सर्वं च संसाधारणाः प्रयोगः॥
आदित्यश्चरुरं ते च। आदावादित्यश्चरुः स्यादंते च॥ आमिक्षा पावापर्वेः। वनस्पति
उदवसायपयस्या मैत्रावरुणीतित स्याः परत्रेते विधानात्। प्रासःप देवपूर्वोपि
स्यात आदित्यंचरुं यद्त्यमारभ्याचिनिवर्त्यादित्यमीजानः इतिवचनात् इष्टवतोपि रम ४

ध्मानं त्रिपञ्चनाप्य स्यातोऽथ स्य प्राध्मान्यं प्रयुक्तं त्रिपञ्चबंधस्या। धेनुर्दक्षिणा तु भयतः स्थितस्या
स्य चरोः॥ वसः ऐवेमातो त्तरो हर्व। सिञ्चरोव संदद्या तितु त्तरस्मिन गां॥ अभ्यादधामीति प्रत्य
च माहवनीयेति सः। समिध्मेभ्याद धाति रध्यर्थ मुद्धत इति पिच भ तिः। तुद्धस्याहवनीयमि
ति कर्कः। तदर्थं त्रिपञ्चार्थं। चातिन विवेचितं। त्रिपञ्चार्थमिति प्रयुक्तः। हूयं मेत्रलिंगामिद्धाध्मानस्य
तादर्थ्यात् प्रसयादिं। ध वा दीक्षितो अहमिति दिद्वा संस्कारो गृहे अधिकारिणो प्रध्मानं संबंध
एव अग्ने व्रतपते व्रयोत्स्या घवं तरदेत्ता लिंगं सर्वापि दीक्षा प्रध्मानोपयोमी संस्कार एव। व्र
तमुपैमोत्स्य पितदर्थं नियमग्रहणं। अथ समिद्धाध्मानविध्मनोत्तरमेद्रूप उविध्मनात्समि
द्धाध्मानस्य पाठादि छि। समनंतर प्रत्सयादि बध्योध्दतस्य संनिध्मानात्तत्स्वयोभविष्यतो
स्य। च्यते तन्नाचरूपश्वो विंप र्यासिमेकरति पालिक मव्यवध्मानेन विपर्यासं वदनुत्त
रत्राथव ध्मान मेवेतिग म्यतेना। चष्टंगता समिद्धध्मानस्य केनतदंत भोवनत द्यमुहू
त अहवनीयो भवेत अतदंग वंच विरम्य विध्मनादासमिद्धायाः पूर्वा धेनुर्दक्षिणा तत्सः सर्वे
मातोत्तरस्तिनन्व वं सतंत्र वा त्तदे व प्रयोस्य तिसतां। स्यादेवं यद्यस्यापि स्यात् तं अमा
गतोय स्थानव स्यादत्तु लिंगादन्यांगं। नन्वि छयोपि तथैव सत्य प्रतिक मौद्धरणापरि
भाष यात त्रो द्धरण घतिदेशः प्राप्य यति अतराव विद्दंत छोत द्धाघेवानुवाद रत्फद्धस्या
हवनीयमिति। ननु कर्मशब्दस्य क्रियामात्रवाचकत्वेपि तत्साध्य क्रियायां रतोया

५ मियमपितद्वयां चेत्प्रयोजत्येवोद्धरणं तथाप्यग्निमत्परशेषधानप्रयोजकाशङ्किरि
स्मृतं। अत एवं द्रपस्थनं तरं इष्ट्यनंतरमे। बाहुल्याग्नो अत्रिपप्तथेति घेवाहवनीये स
मिद्राधानं ननु प्रतिकर्मोद्धरणमित्यत्र कर्मशब्दो धान्वर्थमात्रपरो न यजत्यर्थे तस्य
हिंसानुबंधधावत्तद्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो यजतिरिति विवेचनात। तेन गुणभूते
ष्वपि कर्मशब्दाविशेषान्द्रवितव्यमेवात्र प्याद्धरणं।। सत्यं।। प्रयोजकद्वयं नेष्टमेक
स्मिन्नंगकर्मणि प्रधानेन प्रयुक्तौ स्यात्सामर्थ्येनांगकर्मणः। यत्रान्यांगं न तद्दृष्टमा
त्रे याप्यन्यतान युक्तत्तद्रकोरनपायात्स्यादुद्धृतिः कर्ममात्रको अतो यद्वासुदेवेन शंसय
मानोद्धृतिः स्मृता। तदज्ञातावध्धिवेनन्यायस्यादर्शाद दपि प्रणयनीयाधनादेः कर्मणः
स्याविधानतः ततः प्राचीनसिद्धवंकालांतरे वधार्यतां। वंदिमानादिकाः शक्तानादैस्तु
वन्घसाधनाः। अतोऽग्निसाधनाल्लिप्तः सर्वोप्यत्रैव युज्यते।। सत्यवादी।। सत्यवदनशी
लतावृतमेतत्कर्मांगत्याश्रयणीयं। अत्र सत्यवदनस्य व्रतत्वेन न प्रवृत्तत्वात्पुनरकर्म
सु तदर्थं व्रतग्रहणं न भवति। एवं प्रवृत्तस्य सोमवत्कृतत्वस्याविधातान्ननु सोमे दीक्षि
तं वा पाधिप्रवृत्तमितवतीं वाचं तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति दर्शे यावद्द
क्षितवंतदनुवत्यानुपप्रास्यस्यावकाशाभावादेव स्मृतेन्वेन निवृत्तिरिहवंतरालवि
धानायेत द्वचनं न चेकस्ताद्दशः संततनुपाधिर्यद्यायतसर्वकर्मकालव्याप्तिः राम
५

स्यात्तत्रस्फलतत्वेन चोदकप्राप्तानिर्वृत्तिर्भावतानेतत। इहाथकयाधरविशिष्टत्वात्तदाश्रयेण
व्याप्तितुल्यत्वात्स्येव कृतत्वं। तत्कथमिति चेत। सत्यवदनव्रतं हि नात्र निरवधिकं माभूद्दिने
होत्रवघावहीं वानुष्ठानकमतश्चावधिप्रयुक्तमेवाश्रीयते। सच संनिहित एव कश्चिदुपाधि
स्तत्संबद्धस्त्र श्रयणीयः। अन्यग्रहणप्रमाणाभावात्तेन प्रकृतत्वात्कर्मण स्तद्योगित्वा
मवावधिकत्वं तत्राऽत्रं च तत्तयोगित्वं तत्त्वेष्वंतर्वेहिश्च तुल्यं नतु रात्रिशब्दे नाहोरात्रपरो
नवाहोरात्रव्याप्तं कर्मात्र विधीयते तेन न सोमत्रवत्वं नेतत। एवं हि मध्यमयोस्तावतोप्य
भावान्नवक्तरात्रवमपि घटते। अथ यद्यधानद्रव्यसुरानिष्पत्तिरनिशं निष्पद्यत इतितत
त्वापिनास्ति विच्छेदस्तथा सति सोमवत्सर्वकालव्यापीति न विशेषः। अथैष्यादेप्रथ
मचोदकप्राप्तं तत्सरिहत्सेतत्स्वत्वं। तत्तत्र यासोमपि दृणादेप्रवृत्तिः। अत्र चतुराव्रो
क्तेः कामोपाधश्चकर्मणः चव्याद्रपि सामान्येन परिग्रहात्सर्वकर्मव्यापित्वे
न प्रवृत्तं बाधत एवाराते नां तरालविधिमनायेतदिति विशेषः प्रत्यक्षः।। अतश्चने
ष्टिषु व्रतग्रहणं अथवा कर्मांगत्वोपदेशात्समस्तकर्मोणां। गात्राति स्विकं तावन्मा
त्रापकारकं कर्मोपस्थतरावतिमवत्येव प्रतोष्टि व्रतग्रहणं। एवं चापचारेत्राप्यष्टि
नमस्यस्त्व अर्थं चपनोमिरु व्योपवर्गो तान युक्तिषु क्तः।। हुतोच्छिष्टभक्तः। हुतोच्छि
ष्टवचनाच्छलिरम्भलो चायं शोक्तेः। इष्टिसंभवेतदुच्छिष्टं तदसंभवे ग्निहोत्रोच्छि

६ षामिसतत्वस्यान्नं हविरुच्छिष्टेष पथ्यमेव शब्दप्रयोगो दृष्टो हविःशेषभक्षइति न बहुता । छिष्ट
6 मजुहोति वा तस्मादग्निहोत्रहुतशेषेणो वाशनं मिव तेनो वंप न्यपितने वद्र्व्यांतरान लिप्स
नात ननु हविरुच्छिष्टाशइति बहुवचनादुपनीतानामेव तम्दृष्टाधिकारात्रुछिन्त्वेनभ
क्षांतरं कलान्नीयं पञ्चात् तेनसोमवदन्यद्भविष्यभविष्यति पञ्च्याः सत्यं तद्ब्राह्मणाः पिबे
दिति ब्राह्मणाः शब्दस्यानुपादयगतत्वेनाविवक्षितलिंगत्वाददोषः नैतदेवं ॥ नुपाद
यगतं त्वेतद्भूतलक्षं विधियोगिषपतां शेषवाक्यस्य चित्वात्संपानं विवृत्तिमपते
त्रतोसौविधिसंसम्बद्धनुपादेयो विवक्षितो लिंगसंख्याततः पञ्चाह विधांतरकल्पना ।
ब्राह्मणापंतत्कृतं लिंगं विधिपदपयोगतः । वाक्यभेद स्फुटस्तेन जातिभेदो भविष्य
ति । धमचर्यं स्पधानेचेदुद्देश्यं ब्राह्मणो भवेत् ताष्टापकमेणोसामर्थ्यात्कर्त्रैव विधि
मेतः । तदभावे विधेयत्वाद्विवक्षितविशेषणाः । हुतोच्छिष्टभक्षइत्यत्रापि हुतोच्छि
ष्टं भक्षोयस्यत्य सोताइत्यभावेदिति विग्रहे पुरुषो भवेदिति । न विधोयते स्वयं तथा
विधत्वात तद्विशेषणो भवेति विधानेपि भक्ते हुतोच्छिष्टं हुतोच्छिष्टस्य वा भक्ष
इति हुतोच्छिष्टस्य भक्षो नान्या प्रतिपत्तिरिति भक्षविधाने स्पतात थाचयथा
प्रासंभोजनं ननिवार्यते हुतोच्छिष्टं भक्षोपस्येत्य स्पांवचनव्यक्तौ यो भक्षः
सुरुषार्थतया प्रासस्तसाधनत्वेन हुतोच्छिष्टस्य विधानं तत्र पानस्य वचनात् र राम
६

प्राप्तेर्नियमपरतायामेकादशीविधिः कुर्वीभावः स्याददृष्टं चकल्पनीयं स्यादिति भ
द्रे साधनविधानेत स्यान्यत्र विनियुक्ता । चनाप्राप्तत्वात् सर्वथा विधिसंभवाद्दृष्टार्थ
वस्त्वता दृव युक्ततरां एवं च स्वकाले भोजनद्वयं हुतोच्छिष्टेन भावयेत ता यजमान एवा
त्रापि पुंस्त्वनिर्देशात अत एव हविःशेषभक्ष इति पुरुषसंबंधं पुल्लिंगयोगेनोक्ता
व्रतानि ब्रूयन् निवृत्य तथा पुल्लिंगनिर्देशेन यजमानाशनयोगि हविःशेषमुक्त
मिति अनशनमेव पत्न्या भक्षयती त्याशंकया पत्नी चान्यकालायामि ति विधीय
ते एवं च नियमो लिंगवचनसंयुक्त विहिता विशेषनिष्ठा भवंतीत्याशंकया व्रतोपा
यनीयमेश्नीतइतिप्रयुक्तं । तस्मात् पुल्लिंगनिर्देशाद्धविःशेषभक्षो यजमान ए
वा पत्नी तु हविष्यमात्रमश्नीयात एवं च हविःशिष्टाशसमाख्या यानुपनीतस्य ह
विर्भक्तनिषेधे यनुपालितो भविष्यत्य तेन वासुदेवोक्तं मज्ञानविज्ञं मितं वदित
व्यं । हविःशेषभक्षनिषेधस्तानात विधानाच्चनाव्रत मणः पिबेदिति निषेधो
पि तद्विषयं यदि हत्वय परिवर्त्तते तेन त्रैवर्णिकयोरपि यजमानयोः स एव भक्षः ॥
चतुरात्रे । एतत्कर्मस्यात् समाभरत्वर्हरेंद्रश्च हरइत्यक्त्यते चरात्रमिति अव्ययत्वात्रिरा
त्रं निदधाति एंद्रेणात्तमरक्तत्तरं वेदिमानमुक्ता ग्वः प्रणापनीयाधानाके यप
माने यजुर्वेदे पंचरात्रं वा प्रयुपाद्यवा ब्रह्मा मवया स्त्रुवं कर्मेयुक्तं त्रिरात्रं दि

८

सुराग्निष्वत्तिनिमित्तमत्तं तं न कर्मांगयोगित्वं चास्मिन्न तदपि कर्मध्यासमिति निश्चि
ये तेतेन सत्यवदनादिकर्मांगत्वमावितं च तत्रात्रमेव नोवेद्वा यो धसवर्वा घव्यतस्मा
त्कालाद्बहिर्भवत सांगकर्मा।तांगं धंतावान्कालः॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रतिषेधवादे
व प्राप्ते पुनर्वचनं स्वयंहोमकृत्यो चार्याः पर्वे तदप्युक्तं तथा विवत्ता यामुपवसथ
नियमवदत्रापि स्वयं होमीति लाघवा पाप्यव स्पतात स्मादन्यकृतमावदं तदप्य
तसोत्रामण्यासोमकृतासमद्धनाय त्स्पर्धायाः सोमकृप चं तत्स्त्रापित्वोगयं श्रुति
रायादयं तदीक्षासंबंधमुक्तवतीत थामंत्रोपितत श्चतघोग्णादीक्षितत्वे सतिमाभ
त्रिषेधमहामस्पदीक्षितो न जुहोतीति विधिरारभ्या अग्निहोत्रं जुहोतीतितथा स्वदीक्षा
येपदवात स्मादतः स्यय तस्यपवृत्तमेव नदीक्षितिति वश्रुतिः दीक्षायेरूप ढः शष्यारो
ति च मंत्राः न चाहस्स्वयंहोमवचनं श्रुतोयेन स्तत्रायं एवकल्प्यता– रमा घथा प्राप्त
स्पैव प्रसवः॥ एदुःपश्रुः। रब्धनंतरं पश्चुरैंद्रः स्यात॥ चरूपश्वोर्विपर्यासमेके। आ
दित्यच। रात्पशोश्चैंद्रस्यैके विपर्यासमिच्छं– प्राथम्यं पशोरत्तरं चं चचरोः कदृसं
स्तुतिश्च वीवोहृ संस्तुति। अपश्वो न्नतरो चकहौ बाहुभ्यां संस्तुतिश्चतत्क्रमप्राप्त्ययं
तनविपर्यासा– प्राथम्यं सुज्यते। नन्वेवं पशुमारार इति विरुध्यात। उपक्र
मप्रमःतिये ज्यपये वाम्ना विनिचत तस्मिश्चरोर्विधाना सांगस्यच भाविन्वेपशो

राम

र—परानुष्ठाने संभवेत ॥ एवं तर्ह्यादित्यचरोरर्पितस्यांगवाच्चतोऽपि पूर्वं तदनुष्ठानं प्राप्नो
तीति न विरोधः यथा तन्नाश्रीयते तथा पशोरपि । अत्र — यद्यप्यंगं प्रधानार्थो प्रति
स्तथापि तंत्रभेदेन प्रयोगविधिभेदात्प्रधानार्थ एवायं तंत्रप्रधानेन यदुपमाणा
इति युक्तं भवति भविष्यत्सामान्यपरत्वं च लटः स्तेन प्रथमो भविष्यतोऽग्रहणं युक्त
मविशेषकारणाभावप्रथमातिक्रमेन कर्त्रीव्यतिन्यायविदां समपातनचर्वे
नुष्ठानसमनंतरमेव यः प्रथमो भविष्यन्नतत्र यागं कुर्वत स्त्रिपशुमादित्यश्चरुः
कर्त्तव्यः पूर्वमितिवाक्यार्थविरोधाभावाद्विपर्यास एव युक्तः ॥ अत्रेतः पात्रस्था
ने च मेत्यासुरासोमविक्रयिणः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानामस्मोभिर्लोमानाः
स्तैः सुरासोमविक्रयिणः क्रय्यानि सुरासोमा इत्यामंत्र्यमंत्र्य सर्वेषु एवमादि
से च्यनंतरं तु छत्रसमिधमा धर्मपात्रः पात्रस्थाने सुराद्रव्याणि क्रेतव्यानि सुरासोम
विक्रयिणः क्रय्यानि सुरासोमा इति प्रतिक्रयद्रव्यरूपं तदा मंत्रणं विधमपक्रयः कार्यः
सर्वेषु क्रयेषु तत्र च विनिमयद्रव्याणि शष्पाणां विरूढव्रीहीणां सीसं तोक्मानां
विरूढयवानामस्मोलाजानां व्रीहिधानानामस्त्रं । तत्र चमात्रमिति कर्कौ दृद्धिकवमा
वा छुतो ऊर्ध्वासन्ने राक्षीरणातीति तन्नाघ षष्ठीसमास एव युक्तो वाक्यशेषात तद्य
एत पात स्त्रीणां कर्मेय इस्मोसत्रमिति न ह स्मोभिः स्त्रीकमं वेन संबंधो घटात स्वरू

८

यत्राकर्मस्वरूपप्रतिपादकमंत्रकार्ये वाच्यमन्त्रं हिताः सांकर्मकार्थेमिति उपचारोपितत्वे वपुत्तं
स्तेन प्रकृतिविकृतिसमासोथ मन्त्राणां सत्वमिति न च समुच्चयाभावे द्वंद्वैकवद्भा
वायुक्तः। नन्वर्थवादोयमुभयशेषः। उभयार्थो एतद्रूपमिति। सोमस्य क्रयणस्य चेतरग
तीत्यर्थवादयोगार्थमुभयोः परामर्शउभयशेषश्चार्थवादः स्त्रीणां कर्मेतत्त्वेनैतादृशं
कर्माविरोधवचनात स्त्रीणां कर्मैकर्मसकलमपि रेदृश लतं तदत्र सत्त्वनिष्पत्तिफलं स्त्रीष्ट
कर्षे रागसत्त्वं सत्त्वनियोगे नावरुध्यत इत्युच्यमाने स्तत्र शेषभूतं त्रोत्पत्तिः संबंधमहेक
थसुभयशेषश्चैवमेकशेषः। तत्र व्रीहीनिति केवलवचनान्नसमुच्चयपशंकाप्यंतः पास
श्चात्योत्तराद्दः सोमवदित्यतिदेशाद्वभविष्यति। सर्वेषां ग्रहणं चान्यस्यापितत्साधनद्र
व्यस्य च। पश्चामंत्रणाप्राप्तूर्यातेनसज्जेचलत्रिफलादिवस्तुष्ठो चैवपुनर्नवा॥ चा
त्र ज्ञातकसंयुक्तापिष्यलोगजपिष्यलीवशोतिलाव्दहत्यत्रं चित्रकं चंद्रवारणोन्त्र
श्वगंधमससीन्पाश्यामलान्येतानि निर्दिशेत। धान्यकं चयवानी च जीरकं तत्सुजीर
कं। द्वहरिद्रवचा चैव विरुद्धा व्रीहयोपवाः। इति शास्त्रंतरोक्तत्साधनं द्रव्यसमुदाय
स्य किंरावापरयथो— यामंत्रणापूर्वंतत्रणावतत्प्रोक्तयः कर्तव्याः। सुरासोमविक्र
यिणा रक्तमय द्रव्यविक्रतुः। स्वीकाराणागामंत्रणादिसोसादिसमर्पणांतं —— हिते
शष्यादौ द्रव्येकर्त्तव्यं। पश्चात्सरणासोसादोगृहीते स्वल्मीपेमातेतत्तच्चादयाभि राम
८

मतेस्थानिनिधेयमेवतोऽक्ता ध्यपि॥ मौवादेके एके धंदादेतेरेवद्रव्यैः क्रध्यमिथं स्तेत
षामेव॥ दहिरेणन हृचानन्मरुचूर्ण्णानि क्तचतांश्च ब्रीहिश्यामाकौ दनधोः हाध्यगा
चामौनि विध्यचर्स्कैः सदः सन्यनिदधमतिनन्मासरं शालाददहिराद्वारेणमध्ये
हृत्वासंस्कृवगादिनन्तरुपिष्ठातांश्चशिब्यादौन्यिष्ठाव्रीहिश्यामाका न्यांप यत्त
रूपकातयोः पक्कयोर्थेदतिरित्तं जलंतत्पश्चाब्मात्र। यारागतिव्यक्तस्संवत्तुष्क नसंस
न्यनिदधमतितस्यमासरमितिसंज्ञा अत्रशब्यादानां मि- णायोगान्नप्रदेयतानतु
सोसेनशब्यारणीत्यादिनाशब्यादीनामेवसंस्कारविधमनात्त्वेवप्रधमनसाधनयो
गित्वेनप्रदेयानीतिचत्रमुष्टिकादियोगस्तेषामेवपुत्त्ततनुच्यते। एते खलुवारएतस्य
यत्तास्यसोमादःशवहत्याहृत्यादिसर्वं॥ अतएवप्रदेयत्वेपिनचतुर्मुष्ट्यादियोगः
किंतुसोमोयादृशःसोमसंस्कारएवक्रयादिरस्यनतथावदुक्तः सोमिकाग्रणाचा
दिसतोनान्येषुरोडाशधर्मा अपिभविष्यंतिनपाकायोगात--- सदःसन्येतिसदः
सग्रेकरणावचनात्व्रीहिश्यामाकयोः सुरासाधनद्रव्यत्वेनप्रदेयद्रव्यतासुरापि
प्रधमनसाधनंप्रदीयमानत्वात्तेन--- अत्रचमुष्टिकादिसकलधर्माधजतिचास
मंत्रकाः। अश्विभ्यांजुष्टंसरस्वत्यैजुष्टंइंद्रायसुत्राम्णेजुष्टमितिप्रत्येकंतत्रोभयो
स्त्रीणांचतुर्मुष्टकानिप्रत्येकंवात्रीणित्रीणीतिसंशयेषड्वचत्तारि। एकैकस्मि

न्यागे द्रव्यद्वयस्य साधनत्वादेद्रुयागरवद्दधिपसोरैं द्रेषु सवनीयषु यागु रोडाशा
दीनां। सर्वसां यागसाधनत्वं तत्रानेकद्रव्यस्यैकं द्रदधिरैंद्रेपयरस्यनेक संबंध प्रसंगे
नानेक याग प्रसंगापादकत्व ध्यन तात्तु न द्रव्यभेदे गुणयोगादितिवास्य रलिन्यायात
त अत्र च एकमेव संस्मतोऽद्र श्रुमुमाभ्यां प्रदेयचेनननि ध्याघ्रेतसु रातेन स हु द्वे विहि
थं तसंस्कारा इति त्रैग्रापवचत्र मुखिकान्यो केकस्य मुष्टिद्वय द्वययस्य हरणनक
तैं व्यानिये घरामप्यप्रदेयचेन लोकसिद्धमेवयथा कथं चिघागमादपि सह
प्रदानमत्रवचनात्॥ त्वं दनो चस्मिमासरैः सदः सज्यस्वाह्निचादः श्रुनतेरतित्रिरा
त्रंनिदधातिनिः शेषीकृतोदकावादनौ चस्मं चतुष्टयेनपर्वं संजापश्चान्मासरे
णामिश्रयित्वा अवशिष्टकिण्व चर्मन्तीपीशेन महन्दोऽमध्येनि मेन्यात त्रोदनो
प्रहि यामासरमाचामरू सुराप्रहित्यगाहेपत्यान्नैहं तगर्त्ते मध्ये निदधतितत्र
त्रिरात्रं स्थाप्यतो रोकस्मिन्नाहे पर्वमादनमासरे पर्वं प्रहित्यपश्चात्सर्वं मिश्रितद्र
व्यस्यानिमेध्ये महतिभांडे स्थाद्धवति मंत्राभ्यां प्रक्षेपस्तस्य भांडस्य गर्त्ते मध्ये निधा
नं तत्प्रोस्वाद्धें वा स्वादुनेति सुरां संदधाति इति अवशान्त त्रिरात्रं च तत्र गर्त्ते मध्ये स्था
पनं च स्मं चच्चष्टय स्याविभागत्रय त्रयं प्रत्याकिराव व्यतिरेक भागत्रयस्थाप
नं। एकैकं भाग श्चतुर्त्मामाचाम ध्येरा किकश्चोदन मध्येरस्यैवं द्वादश। वद्

वशेषितं च यंत स्त्रसहमेकैकतुष्यते॥ एकस्याः यस्याः पाकृते नाभ्यन्नेन परिषिंचति परि
तोषिंचतेति यत्रिषेचनीयं संस्कारमात्रं तेन नाम्नः संस्कारानाद्दिपतीति वचनात् द्वयोस्त्वाममपा
करोमीत्यादिनापाकरणमात्रमेव तत्र्यवं कंसो किंकमेव ऽ त्वमेकस्याः गोः पीरिमरीतोपिचेत
नाभ्सिंचति सुराभांडे॥ शष्पचूर्णानि चावपति। तान्यवशेषितान्यम वंच्य चूर्णानि तेषां मध्ये
तेषामावाप सखुं॥ सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्ते पम चूर्णानि च सारस्वतेनोपाकृत्य गो
द्वयं तद्द्वेन द्वितीयपूर्णपास्यासकः। परीतोषिंचेतेति विरूढयव चूर्णावापश्च। अपाक
रणं च शाखयोपस्पर्शनं सरस्वत्यास्त्वापाकरोमीति प्रत्येकं गोद्वयस्य॥ ऐन्द्रेणोन्नेम
तिसृणां लाजचूर्णानि च। पुत्रमहन्ये द्रेण दैवतापदेनोपाकरणमिंद्राय त्वा पाकरोमीति ति
तिसृणां प्रत्येकं ऽ गन्यात स्यासेकः परीतोषिंचेतेति लाजचूर्णावापश्च सुरा हि प्रदेयद्रव्यं त
स्योपादानं च यथा व्रीहिश्यामाकोऽन्नावयवा एवं चामसंस्पृष्टाः सुराः स्वरूपयितेषां दर्शना
धनु द्रव्यांतरं सांयोगिकं त संस्कारकमेवेति धर्मिनेयुज्यते तेन पयसः प्रदेयधर्मीन भ
वंतितथा चापाकरण विधानमपि शेषधर्मव्यावृत्तिपरं मपाकृतेति। केचिद्धर्मोपल
क्षणमिदमिति वदंतः सकलधर्मानन्वयुंजते तेषामुपलक्षणो क्तिः पुनरुक्ता कार्यस्येव
सर्वधर्माक्षेपकत्वात्। अथ संस्कारकर्त्वे मानाभावे पकचा ऽ वचनमिदं तर्हि यावद्वचन
मेवानुष्ठानं धर्माणामिस्यपाकरणमात्रमेव युक्तं॥ वदीमि मीते वरुणाय घासवत॥

१०
10

वरुणप्रघासवदिति दक्षिणोत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य प्राग्देशेंतशस्यपाघासंमशीनां
तदुभयोरेकतु वरायरेणावदिं उत्तरवदि। संवरनिवा पश्चाद्देनांतश्चतुर्दश्यां द्वेया
रिहमानविधनाष्टुः प्रणायतीयाधनविधनाच एव दक्षिणस्यां स्याद्विधना
दाघोत्तरस्यां छांदनांतं दक्षिणस्यांतु करेयुं जन्विवायां तेनिमेरितियघपि च स्यक
र्त्वेव प्रत्ययस्तथापि दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवदितिवत्नमाणे चा स्यति प्रस्थार
कर्त्वकं दक्षिणां स्यपादिति विशेषयन्ततः प्राचीनमिदं न तत्कर्त्वकं एवं तद्धेयमेवा
तिदेशः प्रापकोमिमीते वरुणप्रघासवदिति ननु तत्रापि पुरस्ताद्वेदीकरोतीति तु
ल्यमेव सं। दक्षिणां प्रतिप्रस्थातुरितिविमन्योपदेशात्तस्यैव प्रख्यायामोत्तरं स्यादि
करोत्कत्तरस्यं वेधर्थ्ये स्याद्देमीने न तथावोच्या वधारणात्तायष्ठ्यायामात्पुरस्तास्या
स्वरयोः करणांतयोः। प्राकृतं विहृतोपख्यास्यपादिमध्ये निवारकं॥ प्रक्रमणतृतीयये
नावक्तेनोत्तरादंसामवत। वरुणप्रघासाग्नि। दशाद्यमात्यादिमानं प्राप्तं व्यावर्त्त
ते। तुत्तरां सोमवः न्मिमीते। एवं तर्हि सोमवदेव प्रक्रममतक्षेत्रायातं तेनोच्यते प्रक्र
मतृतीयेन प्रक्रमस्याग्निकः संनिधनात्तस्य तृतीयेन पदेनेति यावत। नन्वेवं दो
त्र फलेन नवमीशिन मानेवि तृतीयेन यजेत विचयं वि सोमस्य सौत्रामणीति श्रु
तिर्बाधेत कथमर्द्धप्रमीणान पादप्रमाणं विजानीया तृतीयेन नवभागाः सं एम
१०

ह्निर्यंतर इति श्रुत्वो ऽक्षरत एवो ऽर्येता आवर्त्तेनेति अभ्यर्चनेति अभ्यासोऽहितावान्स्याद्या
वत्ताविरतो यसामभिः स्यात् स च त्रिरभ्यस्तेन स्यात्तनुऽक्षं च श्रुत्वकारेणाकरणी त्रमांणाति
योऽग्निकरणपयाम तस्या तृ यार्त्त्रुस्त्रिकरणोच्चतीयकरणे तेनव्याख्यातेतिनन्वेवं
प्रक्रमन्तृतीये न त्रिरभ्यस्तेनैकेनैव प्रनेनैकेनैव प्रक्रमेणोव प्राप्नोति न च तावता कश्चिदु
पकारो दिशद्यः सर्त्ता स्यादेवं यदि हि तेन केवलेन गुणाश्रयणं न स्यादत्र त्रयाणां समा
सेनायामतुल्यमानेन तृतीयांशग्रहणमेव भवति ॥ यच्चोक्तं केणाक्षत्वदंप यजरूपा
तेन सोमवदाप्लवदिति तृतीयकरणो तृतीयांशशब्देनोक्तात्तव्यवसायो वैदिकसत्कदर्थनं
पश्चात्परमस्पैव व्याख्याव्याख्यानं प्रक्रमस्य चतुरस्त्रीकृतस्य नवपदं स्नत्रस्य समस्तिपं
दधद्यर्थं च यं तृतीयांशस्तृतीयकरणीति नत्रिंश ऋचः षड्विंश ऋच चतुर्विंशति ऋचः
सामवदावर्त्तेनेति तदपि व्याधिकपदकरं ॥ सामवदिति देशनेव संख्याप्राप्तेराव
त्तिरूपदिशेवत स्मात् घडुजवर्लं तद्विर्धासोनुग्रहीष्यति ॥ तयोः पश्चात् खरौ कारणितात
योरिति प्रकृतवेदिग्रहणादभिधानयोग्यतायां संवत्सायां पश्चिमभागे नुभयो
रपि खरद्वयं तुर्थीतरखरशब्दस्य संस्कारपरत्वात् ॥ सोमसंस्कारसंस्कृतौ ननु वैदिक
सत्त्वमाविन्यायथानिर्देशस्तथा खरकरणमपि न कथमुच्यते ॥ वदामागासंस्कार
संबंधार्थं तत्त्वमाविन्यानिर्देशोपि सिध्यति ॥ अत्रापि करणानुमुच्यमानं तदर्थे

११ स्य संस्कारयोगाधीनत्वात्तेषां निर्वर्त्तीत तन्निर्वर्त्तावधिकरणसिद्धौ सुकरत्वमाधेयत्वस्याप
तः। एवं तर्हि अनुमार्जनांते प्राप्नोतीनैतत्। मानेन वेदियोग्यप्रदेशावच्छेदे लब्धे विधेया
न्नयः पाठक्रमो नाऽसंभवं गच्छतीति तस्मात् व्याकरणात्त्वगेव स्वरकरणं। अत्रोपि दक्षि
णां प्रति पृच्छ्यत।। श्वः प्रणयनीयाधमनादि केरीत्याऽऽसादनात स्त्रोपजनीयह-प
त्तरस्यो प्रणयनीयाधमनादि करोति सामान्योपदेशादुभयोरपि तदो ध्रुवप्राप्तेः दक्षिणास्य
विशेषत्व-तेन दक्षिणास्यांतत्पुदि संमर्शनांतमितरस्य वेदिपरिमितं कर्म कृत्वोभयत्र
प्रणयनीयाधमनादि कर्त्तव्यमित्यर्थः। एवं च पर्वे घ्रर्पपाठुसेदि--दनांतबहिर्ता
णपर्वे मकर्मे वस्त्र छौसादनां घ्रादनांतं च कर्मैव त्त मत्रेतदादिविधमनात पूर्वे
घञ्च वदिमानादि विधमनास्य थमरवाह नौ ध्यनतमुद्धरणमग्न्य-वाधमनं बल
वरसां चक्तमवधयेत प्रधमन हविरुत्सत्यर्थंतस्याप तृणार्थे नजुक धमत्र वगृह्वा
तारानघ्रयदेशाति। दशव्यातिरेवराधर्मसंवैधो ध्मवसीयते। न चास्म पदेशो वि
रुद्धध्यश्चातिदेशो येनवत्यत्वेकादशिनिधर्माः प्रसुग शाघ्रितात चच पर्वेवा। व
दिरिति। ननु नानेन वेदिरिति दिश्यते। किंतर्हि प्रयेकत्वत्वहुवे गणाधर्मा यपे वेध
नगलगलिकाग्नेयप्रथमगमनादि एककरणसमानोपप्रव्याघ्रप्रि प्रसुमिरे
होतिचा। तत्तर्हि सौमातिदेशादभावरवास्यातुत्तराद सोमवदितिनैतत। अत्रा राम

११

यि प्रक्रमसंख्यातिदिश्यते तत्तुल्यप्रमाणमानत्वात् प्राप्यमाणां तदभावविशिष्टमे
व प्रापयिष्यते। सत्यं यद्यपि ततः प्राप्तोत्र मानोपदेशेन सह निषिद्धं संनियोगशिष्टत्वे
न प्राप्येत। अयं च सौमो यो मीयधर्मेषु प्राप्तेषु सच विधधर्म- देशकेन पश्चात्प्राप्य
ते। न च सौमिकातिदेशो निषेधपरस्तस्मिन् काले तदभावात् एवं तर्हि वरुणप्रघासादिति
देशात्सोमो भविष्यति। अन्यथा तद्देहायनिरूढवदिष्टिवाव स्यात्। सत्यं। तथा वचनेन
केवलं प्राप्नुयात्। अस्मिंस्तु सति वैदिकप्रयत्नधर्मकं सर्वं प्राप्यते। अत एव द्विवचनेन
स्य। वेदेर्मानं यथाप्राप्तमनूद्यते। नैवं यापशुकं। पशिष्टादिति निरूढधर्मातिदेशा
तेनैव यथापशुपुरोडाशलिंगतो दृष्टावयास्य मार्गो निरूढानवयप्राप्तो निरूढोतैस्
त्र कारेण। यथोक्तं वा मंत्राणाम विधानादिति तद्यदि यमपि निरूढप्रकृतित्वेन प्रा
प्त हास्यवचनं विना न बाधितुं शक्यते। वेदिं करिष्यन्तीति कालावधारणां न तदंगत्व
याः। हविर्यज्ञविधेहार्वत्वादिना निरूढमात्रोपक्रमेण विधानात्तत्तदाहुरप्यपि
यदिहितस्यानानवमर्थावकल्पत इति पक्ष्मयतनु कुश प्रस्तरं जुहोति काला। सु
शाखांतरादयंतस्माद्भवितव्यमाहुत्या अग्न्याधानं तं चोत्तरस्यां। दक्षिणस्या
माज्यकार्यं लोपादेव तदप्रवृत्तिः। तत अस्तु गार्हपत्ये न भवति। तदभावे च प्रस्तरा
भावः। इह च व धर्मपंचकासादनं प्रति प्रस्थातुः द्विकप्रोक्षणं च। आज्यासाद

१२ नीते चाधर्यौ तस्य निवापांतशास्त्वाच्छेदनपर्वेवं त्रयाणां प्रकृग्रोहणमप्याकरणमग्निर्म्यां
भागं सरस्वत्यै भागमग्निद्राय पत्नुत्रामे भागग मिति ॥ स्वपाद्यक्रोति दक्षिणस्यां वहरणाप्र
12 घासवत ॥ तद्धरणाप्रघासातिदेशात्खतिप्रस्थाता अस्याज्याभामेपि परावध्यनुयाप
शात ॥ अग्राहवनीये हरणं ततः थोऽस्यतीव घप्रदेशात्तदुस्यात तदकं सर्वं मासादे नीयम
ग्निसंस्कारकं च स्यरस्यानुस्य रपयोरग्नौ समाधीयमानत्वेन प्राहरणं भवति वेदिबः
हिर्धार संदिग्धमेव ॥ न च धम स्वास्याधिग्निसंस्कारकत्वेनाधमनं युज्यते सत्युत्तरस
मि धमेनं अधीयते ॥ आग्निसंस्कारकास्य हेष्याधमनेननुरस्य संस्कृतः सर्वेचोपक
रिष्यतिनुत्तरेग्नौ पशुश्रिपुरोडाशैः यथो ग्रहैरितिच रंतिय दुक्ता न्यदिवचना घार्किं
चिदंगजातं तत्तत्रैवकर्त्तव्यमिति सारपागस्यदेशभेदे नानुष्ठानेपि तंत्रभेदवारणा
र्थं सर्वोगपंगान्युत्तरेग्नावनुष्ठापयतीति न सामिधेनीनामपि तत्रैव सम्भावादिध
स्यापितत्रैवाधमनं युक्तं ॥ न चाग्निसंस्कारत्वे उपवाजनसंमार्गवद्वेदिनानुष्ठानं यु
क्तं सत्यं भवदन्येषंगं सामिधेन्यदृष्टं यदि विशेष परो वा मशेषोनस्यात ॥ तासामेका
दशानां त्रिः प्रथममन्वाहत्रिरुत्तमामित्यपरक्रम्यताः पंचदश सामिधेन्यो घावाघारादि
नाहुतीनांचुत्पसंत्रुत्पवमुख्यौ तासां पंचदशानामाहुतीनामेता अनवक्लप्ताः
पंचदश सामिधेन्यः ॥ तासामनुवाक्यानामेता याज्या पर एवात्रमंत्रोपोक्षि गदस्तु राम १२

घाज्यारूपामते नो हास्य अहुतयोनुवाक्यवत्त्वा — नाभिः सामिधेनीभिरित्यादिना घारा
दिसंबद्धत्ववाक्यशेषाव धारयति तेन विशेषवचनाभावे प्याश्रितमप्यहर्ष्टं तदुपका
रकं संबद्धमिति घारादरनुष्ठानं सामिधेन्यनुवचनमपि तत्र तदं तत्प्रणाव स्याधने
नित्तवादाधानमपि तत्रैवित्यादाबः । २ धमबर्हिः प्रोक्षणानुत्तरे च पणि अथयो
प्रयदानं स्याद्दोहादिवचनेन तु पूर्वे पणिग्रहेतुज्ञो स्यां स्यामेवग्रहीष्यतः । नो होप्यावि
ष्टतत्वेन सामिधेन्यनुयाजयोः । एकवादेव नो होः स्यात्प्रोक्षणं लुप्तमथ्यते । संभा
गो वुपवाजस्य अंगप्रधानयोजितः । अधर्मेते न तेत्र स्पः सुराग्रहा तथैजः तेनोत्र
होत्रापि यत्सेत संमनोपहोन तु । ऊर्ध्वपज्ञाननुष्ठानानत्र वाच्यं प्रतिनिहितः । बर्हिपरिधि
होमश्चनन्व कोपि भवेन्न तु । तथादते एक पञ्च म्याहवनीयान्यतापि वास्तुत्साच्यतेत
एकत्वमेतयोरेकसंस्कृतोः संस्कृसंस्कृतोदहिणाप्येवं न पुनः संस्क्रिया भवेत् । एवं च दे
शभेदापि संश्रितो नान्तरीयकः । सुराग्राहम बाधेन अन्न आहवनीये न्यतोपि चान्न
हवनीय एकस्तु देशभेदेन संश्रितः । मुख्योपचारहेतिभ्यां दोषहद्भयोरपि । अतो
न्यपवचनादेयसंस्कारोप्यकरणे तत्राहवनीयावे तेन द्वयोस्तत्त्वं निषिध्यते नैकस्या
पीति नेष्टं यसंत्वस्त्वन्यारको धुवं तेनो तरेस्ति शंस्य चं दहिरोसदसत्तु तत । सञ्चमभे
दतोनेन भेदाद्दस्माद्विपर्यये — ततो भेदाश्रयो न स्यात्संस्कारोशंस्य रूपतः । अभेदा

श्रयाराग्निसिद्धनुत्तरस्मिन्कृतेन सः। तस्मान्नैकोपि संस्काराद्दत्तिराग्नेयोप्रयुज्यते। परिधीन
भावोपि वषट्कारवियोगतः। वषट्कारभयत्राग्नामेतद्यांहि प्रयोजनं स्वयं ख्यापिततेन स्था
तयानं प्राथ्यं भयाघतः। परिधिद्वसमगात्यानाद्रूतल समवायतः। एतद्वपं भवोद्वशे
षकार्यं विचार्यतां। दशमे दोहितं च स्वभेदन्यायो न्निंतो मतः। तदवैव्येपि तन्मे दान्नि
दासंस्कारकर्मोणां प्रगतं चैन मे दोषाय ऽचान्यच्छुते स्तुसः। सति चाहवनीयत्वे भ
वेत्संतदेवनुराश्रुत्वान्नवारितं कस्मा दशमेहः प्रयोजकः। एवमपि संप्रदायेनुज्ञा
तं।। सौरमे वास्याप्रणीतामदीनामंगानां यागाभेदादभेदतः निरुक्तरे ग्नोनु विकल्पान्नि
यमादपि माभूदनुष्ठितिस्तत्र सौरमेवेति सर्वितां संख्यापि मैन्द्रिकाय स्मात्स्य यथा
स्थानिवेशनं।। जेमिनेर्मतमाबाधमकात्याय नोन्यथा वदता न द्रव्यभेदभेदः स्या
द्गुणयद्गुणायोगतः न्यायात्सुखेक स्मिन्द्वेन्द्रप्राजापत्येपि तुल्यतः। नाकोरूप्रजकला
पादिपार्थक्येने कथो गतः सुराक्षीरद्धयेनार्थं सान्नाय्येनेव साध्यते। पयश्च सुरा
च तिच पत्य ह्लोयं समुच्चयः। यत्त्रुवन्नतरे पातरे पापवत्स्य सान्नीति तस्तु ततः। सर्वो
गानुष्ठितिस्तस्मिन् संस्कृतिस्तत्तरस्य चातत्र स्थो यथा यमस्थ एवं स्वयनभेदनाक
संस्कृतत्वन्नरस्मिन्नस्मादसावपि वसंस्कृतः नवानामपि तुल्यत्वं प्रघासभेद एव चानु
ख्यभेदात्प्रयोक्तृत्वं तुल्यमवांगसंघके। फलकर्मादिसामान्यादेकत्वे संश्रिते सति

प्रबला। दश मेदानुग्रहमारणानवार्यतात मारः। सो ऽङ्गसंघ सुस्तं तं च। स्यास्तु सुख्यतां तेन
पास्तु कंतं त्रे युते श्रुतं त्रे स्य मेऽतः। दक्षिणस्यां प्रणीतानां नयनं प्रयुज्यते पुनः नर्या ऽदक्षर
णांक। कोजगोयत्तु प्रघासको अत्रोयपघ्रेतेतन्वतेना हा ऽऽहवनीयतः। आहवनीयाद्दक्षि
णे प्रपद्य स्तुतिरब्रवीतानऽर्यो स्वरणायनं चाग्नेरस्य पक्षे पिपाशुके॥ एवं मंत्र खाखाख
रमयपरेणाचमीव धभ्ययपरिस्तुतमासि व्यकारात रमवद धत्ति कारोत राद्धाच मेत्ता
मंत्रलिंगात योर्वदि मध्ये खुराबु सौतयोर्दोहेरणस्य पश्च पुरस्ताद्वा वतत्रशो। धितं व
मीनं धभ्ययकरोतरी सुराणलनेम लग्यह रान श्रुद्धसुरापावनं निर्देधत्ति शैणके प्र
सिद्धां वंशपात्रमिति केचित तन्म ध्यऽर्द्ध मागतामुपायेन प्रसिद्धा गत्को पाता कारेणैर
वाक्षि स्यायायतां चमेत्ता तां गच्छो या कारात राद्धा च मेत्ता प्रयते। अतः मंत्रलिंगाच्छो
रात रेणादंधतो गवं ब्रवीतिति न देमे व ज्यायः प्रतामादहत्रे सिं चे ति परिषि चंती ति च मेता
कारात रयतां नालिकेरादं चनादत्ते सिं चे ति परिषि षिचंतीति॥ स तं पुनाति। गा अश्ववाल
लेन पुनातितय रिसुतमिति। गोबाला अश्ववालनिर्मितपवित्रेण पात्रे वारेण पुनः पुनाति पु
नातितं परिस्नुतमिति। अथवा पालाशान्यप शपानीति वचनात शेः॥ वायोः पूत इ
ति। सोमातिपूतस्य। सोमातिपूतस्येव क्रत्रयाजिनो वायो पूत इति पावन मुत्तरत्र
विशेषणांव स्य ति तेन प्रत्यङ्गितिषः॥ पाऽिति तद्धामिनः। सोमवामिनो नेमिति

कानुष्ठायिनः। प्राऽसोम इति मंत्रविशेषः॥ उत्तरस्यां पयो वेतसे जा विलोमप विलोमपवि
त्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति। उत्तरस्यां व ध्यंपयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति। अजा लोमा विलोमभि
र्मिश्रे निर्मितेन वैतसे पात्रे। पयश्च यागसाधनं तेन हविर्द्धर्म्मकमिदं स्यात् ततत अस्व
कालोदाहाध्रुवा अन्नसदन्तंता॥ ब्रह्मानुमंत्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति पूयमानानपयसा
ब्रह्मणानुमंत्रणं कार्यं॥ अध्वर्यो अद्रिभिरिति। पयोग्रहानाहत्य तिऊ विदंगेति। त्रेो
न्ष्यने मंत्रेण ग्रहान्नासधर्यु॥ पयग्रह पात्रमयो नी कुविदंगेनुपयामगृहीतोस्य
श्विभ्यां त्वा एषते योनिरश्विभ्यां त्वा एवं पुनः कुविदंगेनुपयामगृहीतोसि सरस्वत्यै
त्वा एषते योनिः सरस्वत्यै त्वा कुविदंगेनुपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण एषते यो
निरिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे पयोग्रहसुराग्रहयोरप्येवं॥ खरयोः सादनमुभयोः॥ अश्वि
नगाश्च बनीधक्रां॥ गोधूमकुवलसर्स्पाणि चावगतितेजोसीतिकुवलदरकर्कं धुश
ष्पा यो श्वरकसौत्रामणं पाद्रव्याः॥ आश्विनेगोधूम च सर्प कुवल च स्पते तेजोसि इत्या वप
ति। चशब्देन समुच्चयात् सहावापः स तन्मंत्रोतः। आवापो पदेशान्त श्रीराणं धर्म इति के
चित्तत् स्यु केहारि योजनवदनेन शब्देन तदुपदेशात अतएव च श्रुतिः आम्येरा चा
न्नेनाररापन चपयोग्रहाग्र्छोराणीति श्रीराणं मेवाहात्याच सुराग्रहे सुखशब्देनैवो
पादशः सुराग्रहाच्छीराणीतीति॥ सारस्वतमोऽवरेणोपवाकबदरचर्स्पाणि च वीर्यं

मसीति। अदंब्धेरेणपात्रेण सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति उपवाकारं द्रयवासक्तुसंबदरचूर्णं

चयर्वं ग्रहवदावपति वीर्यायमसीति मन्त्रेण॥ ऐन्द्रं गृह्णाति न्यग्रोधेन यवककंधुचूर्णानि च

बलमसीति न्यग्रोधपात्रेण द्वे ग्रहं गृह्णाति पयश्च स्मानि ककंधुचूर्णानि चयएवं

वदावपति बलमसीति ग्रहणमन्त्रः। सर्वे स्वकतु उपयामयोनोग्रन्थगितपवौ तं जे

यं॥ स्थालीभिः सोमानानाहिवामिव्यस्यास सोमान् स्थालीभिर्गृह्णाति नानादिवामि

नैनेव चौन पितुपयामयानोब्राम्यदेवप यकृव्यस्यास नत्रुग्रहणं। एवं माश्विन

पयोग्रहस्य। पश्चात्तस्यैव सुराग्रहस्य ततः सारस्वतस्य पयोग्रहस्य सारस्वतस्य

सुराग्रहस्यैवमैन्द्रस्यापि॥ पयोग्रहान्चयएवं। पयोग्रहान्यएवं गृह्णीयात् सुरास्थसुराग्र

हानेवं वाक्समाश्रयणं॥ सुराग्रहान् घ्रीणात्सोजोसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रति

मन्त्रं मिश्रैः। त्रुजोसीत्यादिभिः प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाद्घ्रीणाति वृकादिलोमभिर्मिश्रैः सं

सृष्टेमोभस्म वै ग्रहणास्तानिश्रीणान दुव्यान्यते मन्त्रैरिति सुराग्रहानिरुक्तैः॥ एकैकयर्थस

र्वं प्रथमग्रहस्य प्रथमेरोमभिर्द्वितीयस्य द्वितीयेस्तृतीयस्य तृतीयेरित्येवं श्रीणानं कु

र्वेति॥ सोमोराजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्तु भयान पदग्रहान् गपसो

मोराजेत्यनुवाकेनोपतिष्ठते। अध्वर्युः॥ चतुर्भिर्वाजपेययाग्रहान् छेषेण सोमरा

नासोमोराजेन स्यैवानुवाकेस्यापि चतुर्भिर्मन्त्रैः पयोग्रहानुपस्थाय तुवा करो

घेरा सौरानुपपत्ति स्तेवा यदी क्रमेवा॥ दीक्षावत्वाव यतोतत्सेश्येन प त्राभ्यां याभ्यां घ्नमिति। द्विव
चनोपदशाद् ध्वर्युघ्न ति प्रस्थातारो ऽन्तः पात्सेव स्थितं यजमानश्येन प त्राभ्यां पावयते वदिति
द्विरूपरिनाभिनु न्मज्य प्रदक्षिणं स रूद वाड्∙ केनेति। अभावाद्युक्तं त्राणां नानेकं पावनं
स्मतं दीक्षाव द्वतिनायत्र ऋचो ध स दिश्य तो मंत्रैस्तापावनं चैकं पथ्यांस्तेनो भ थत्र यता
ग्राद्य म ध्वर्यु स्तूर्ध्वमारभेत॥ अर्वां च मित र ऋ यी दत य च्चो सा हे व ऊ चे द्व या न्न नु पु न्नो न्नस
मुच्चय स्तथाम योः। ऊर्ध्वपुन्नाम ध स्त्वपि मंत्रावृत्तिः क्रियां गतः। सरूद्धा मंत्र वचन माव र्त्तोत द्वि
धा नतः नवा च्यं त त ता∙ रा ता द्वा स्तः समुच्चये य थ चे त नै त न्न र्द्व यो यं तं पावनं श्रुतम त्र यता
तत्रैव धर्मो या यौगो विरुद्धयोश्च शब्दतः। कर्त्रभेदात्क्रियाभेदो --- वेष्यद्यदात द्वा। धर्म
योगः क्रियावृत्तिं प्रायो स्पद सह स्थितेः। एकद्रव्ये क्रियावृत्तिर न्यता धिक का र काले शता
न विशेषोपि तत्रैव स्या स रूद्धवः। अतिदेशाविरोधाभ्याम ध ऊर्ध्वं प्र दक्षिणं। न चैवमुभ
यत्रापि कथं नो मय धर्मतानाभे रूर्ध्वशरोपा व दर्वां चं प्राप्त नाभि कं पादा ऊर्ध्वं पाव नाभि
याद्दाव धित यातत ः प्रापकस्य श्रुतेर्नास्ति शक्तिः स रूत्स्य योगतः। नेत त्पावयते यौ गा
सर्वं तदपि लक्ष्यते। इतरेतरयोगोयं वा क्येन क्रियया सह। निपातद्वयमर्थे वं कर्त्रे द्वय
विशिष्ट या क्रियया सं युसंयुतं बाधान्दिनस्येव द्विकर्तृकां। तेनो द्धद्वाभ्यामेकास्या
द्वा व्यपि द्विकर्त्रैव प्रधाना वृत्तितो मंत्र स्या वृत्ति र्न्या य तो मता॥ अग्नि प्रेत यति

यदा पिप्येषेति। अग्निं प्रवृत्तस्य सध्यप्रणाकारितोपदेशाद्यजमानः प्रवृत्ते यतदापिप्येषे
ति पुरुषप्रयोगित्वान्मंत्रस्य॥ पयोग्रहसंमर्शनं ७ संपृचस्थेति। अत्रापरुक्तो हेतोरेव य
जमानकर्तृकं पयोग्रहाणां संपृचस्थेति संमर्शनं कुर्यात॥ विपृचस्थेति सोराणां सं
मर्शनं कुर्यात कृचाकर्मसुराग्रहणं सर्वेत्रोदकसंस्पर्शिः। बाहुल्येनासुराणां पन्द्रस्यैमर्थं
सुरासर्वं अत्रकर्कोब्रवीत्सर्वं यत्वा साह्रहरणं यदि ग्रही वा च ग्रही वा च सुराग्रहणमुप
स्पर्शि॥ कर्त्रैक्यसंभवस्तस्य मेदकस्मेनुपस्पर्शि। कुर्याद्रभयमध्वर्युग्रहणं कर्के संम
तेनद्दयुक्तमतिदेशात्प्रतिप्रस्थातुर्दोहितां। नाचेत व्यतिरिक्तं यद्धृतिरास्यामनुष्ठितिः
न च कर्मत्रयात्रि चंद्युज्यते र्यास्य शरपि। कर्म मंत्रानिमित्तत्वद्द्रव्यमेव निमित्तकं। तेने
षमककर्तृत्वं कर्कस्येति न संशयः पुत्रं तदेक एवात्र कर्त्ता स्तुत्यावधार्थं। न। अत्र व्यति
षक्तानग्रुक्रीयाव्यतिदिषक्तान्ग्रुकाति च। आपुरेवास्मिन्दधातीत्येकवचनप्रयोगतः।
युक्तं। चेतद्विरोधे हि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं विरोधविरोधो योगपद्यं स्यादानुपूर्व्यामिह स्फुटं
पूर्वं पयोग्रहाणां व्यतिषक्तानस्तथायरं अनुवर्तनं करोति ग्रुक्रातीत्यपरे तथा। पाव
नेचेककर्तृच द्वयोरप्पि चद्दृश्यते। सुरापूर्वापयः पुनास्ति विशएवचा श्रुतेः। युक्तावा
नुपालंभ्यः सर्वेमध्वर्युकर्तृ। स्यत्तघवातिदेशात्स्यागृहामो विरोधतः। प्रतिप्रस्थातुरस्य
त्रयदो ह्यंप्रतिदिश्यते॥ अन्यादि करोति। प्रारंभानुवृत्तार्थमुच्यते। आश्व्यासादनां

१६ 16 तेहि सोऽरं कर्मावमर्शनां तं विहितमिदानीमवसरप्राप्तस्यादानाद्युच्यते ॥ अग्निषोमो
धर्मः सारस्वतोमेषरैन्द्र ऋषभः । आलम्भ्यादानाद्धोमस्यालम्भः प्राकृतस्तद्दिशिष्टाः पश
वो देवताविशेषयुक्ता विकृतास्तदर्थमारम्भः धूम्रो मलिलः श्यामः धूम्रवर्णोऽभिय
जातियुक्तः इति छागोऽस्त्रमेषाः इति न्यायेन गोमात्रस्यतद्गुणस्य प्रत्यायको भविष्यती
त्यन्यत्रापि नियतप्रतीत्यर्थं योन्यते नाहि धर्म इति ॥ मध्ये यूपाद्दक्षिणोत्तरा विद्वा
यावयाः त्रिपशुवितानस्थाननियमेनोत्तरयोरप्यनियम उच्यते । त्रियशो मध्ये यूपः
कर्त्तव्यः । ऐन्द्रस्य दक्षिणः वायोधस्योत्तरः । अत्रावेकादशिनिधर्मोऽतिदेशतस्त्रवर्त्ति
ष्यते तेन वत्समुपयपप्राप्तिः पात्निकौतन्नियमनायैकवचनमपिविवक्षितं तेन यष्ठ्येका
दशिनीधर्मे नियम एकयूप अतनुष्यते तद्यादतं सोऽत्रामणिकं यूपमिति । अथ वाद
गतमयन्यार्थदर्शनलिंगतया प्राप्तपक्षाव धारणासमर्थेनाचेत्सात्विकप्राप्तो नि ८
त्यवदनुकूलपाक्षिकसंपादनमप्यसंगतं स्यात्तस्मादेक एव यूपः ॥ वपामार्जनान्ते ॥
महानाद्यपूर्ववदनुवाचनं २ सुरासोमेभ्योनुब्रूहीति पूर्ववदिति चरकसौत्रा
मणीप्रैषातिदेशे सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णू इति सविभक्तिकानामेवाविच्छेदेन पठ
नमपम स्येतित दृश्यानुकीर्त्तनं नास्तीति विशेष उच्यते सुरा२ -- ब्रूहीति २२
सप्रैषं तु । आम्नायप्रैषेषु तु विशेषः सप्रैषं तु । प्रैषवचनो प्रैषा म्नानादेवातेन

राम
१६

प्रैष्येति प्रयोगः ॥ प्रस्थितमिति वा प्रयेनकेवर — सेवविशेषः किं तु प्रस्थितशब्दयुक्तस्यै।
सोप्रयोज्यत्वप्रैषवचनात्। त्रियशोः सर्वा प्रस्थितयुक्ताः सर्वं त्रियपशु संबद्धं प्रैषणं कर्तव्यं। पशुस
धनेयासेयमव्यर्था यागात्प्रयोगे प्राप्ते पशुपुरोडाशार्थं सर्वमित्युच्यते। ननु वचनमंतरेणापि
गणात्वस्मान्याततद्रूपेप्सितं विष्यतिसत्यं। सा त्सद्दश्यवदुपसंहारार्थमारभ्यते। यथा यं गणधर्म
इतोन्यत्रमागमदितितत्र चंचवेयांगयागयागयोर्भावान्तत्रैवोपसंहारे पशुपुरोडाशार्थं सर्वमिति।
ननु त्रियपशुग्रहणात्पशुपुरोडाशेपि प्राप्स्यातिवपापशुपुरोडाशोहविरंताबान्त्विपशुरित्यपशु
परिभाषणात पशुशब्दस्या सत्यं। तुपसंहारेपि हि रव्यन्यायेदी एवं मे स्यनमवलंबतेतत्त्वेनि
रूढेधयमेवोपदिश्यते। प्रस्थितमिति च प्रसुतवपार्थां प्रस्थितमिति च प्रसुतेह वि बियपशु
च मप्यि यार मार्थिकं तत्र तदंगयोगात्पशुपुरोडाशान्तु तद्गुकारयोगात्सरिभाव्यते। मुख्ये च
संप्रत्ययान्नप्राप्नोत्युपसंहारो मुख्ये तेनोच्यते सर्वमिति ननु तवपार्थामतदिति कर्कस्तन
पशुपुरोडाशेन प्रस्थितमिति पशुशब्दोहि पश्वंगयागपरो मुख्यवत्पवपायां तत्प्रचारणाय
यामवत। तन्न सर्वत्रांगचाविशेषेण पशुत्वातिशयात। यस्मात्पशुपुरोडाशार्थं सर्वं ग्रहणं॥
सुरावंतमिति जुहोति पयोग्रहान ध्वर्युः। फलाशैः सौराना। स ह्यनुवचनास्ये स्य कवैनैक
योगतः॥ इराभिन्नाधिकरणोहामानैकेनशक्यते। विरोधात्। प्रामकर्त्रे चेदद्दितान्यस्यते
नत्रकालातिलंघनाद्वा मित्रमोनैकस्य मुज्यते। सोरग्रहान्यालाशयाचेत्र जुहुः यातास्त्रा

१७ लीगृहीतानीकृतः पालाशैर्होमः॥ नमन्मयमाहुतिमानं शरतिश्रुतेः प्रस्तुतकार्यसाधने
सामर्थ्याभावेनवानस्पत्यादीनामनुपादानमभिधायनिषिद्धस्याप्ययसः सामर्थ्येनसं
भावितोपादानस्यकारणांतरेणाग्रहणमभिधायतस्याप्यसंभवेमन्मयोपादानमभिद
धतोमन्मयपात्रस्याहुतिसाधनभावव्याप्तियोग्यतानास्तिइत्यस्तिइतिगमयति। तथाहिस
यद्वानस्पत्यः स्यात्प्रदघेदघेतेत्यादिनायदश्मयः स्यात्प्रदहेत्प्रदिहेत्यरीशासावैधसर
वेतस्मात्प्रतिष्ठतेस्यंतेनतेनोच्यते। नमन्मयपात्रमाहुतिमर्नशेव्याप्नोतिनुपशयवा
मेतयोमामरदद्रव्यकल्पंकेनचाप्यस्वरयन्यायेनाहोमेयागः। प्रसिद्धिमाक॥ ययइतिजुहोती
त्यनुवर्त्तेनाप्रकृतानसौराणं। अत्रस्थालीग्रहचेकिंपूर्वग्रहणंकिंवाहुतिमात्रमपत्तिस्य
कृतः संशयः। यावदुक्तसौमिकाइतिविशेषापदेशात्पूर्वेचस्थालीग्रहानितिवचनात्।
ननुयावदुक्तमित्येवास्यनिर्वर्त्तकेनेततपुरोडाशधर्माणांसर्वेषांप्राप्तिनिवृत्तिरवा
त्तेनग्रहणाश्रयणादौसोमधर्मेणैवभविष्यति। नचतावतोद्रव्यस्यहोमविनियोगस्था
लीपूर्सेविधानमन्यत्रापूर्वेर्पतावस्थापकंतेनोद्धेपात्रेणावानस्पत्येनैशमात्रेहोमे
शेषस्यान्यत्राविनियोगवचनाभावादिधयर्थ्यं॥ इरमपूर्सेग्रहणमेवत्तिसंशये
किंयुज्यते। अथपूर्सेग्रहणमितिकृतः। पालाशेनाहोमविधानात्सौमिकातिदेशेन
प्रादेशमात्रेणामध्यसंगृहीतोकीस्मोनचतुरंगुलमात्रपाहोमेशेषस्यविनियोगा राम १७

भावान्नैतता स्थाग्रहणं सर्वेषु न विनापर्यवस्यतीति तेन परिमाणमनेन प्रकारेण स्वद्रव्य
स्यहोमसंबंधयोग्यतो न चोद्दपरिमाणं ह्रस्वमपि बाधक---परिमाणमिति स्था
लीव---स्यैवनपर्याप्स्यति। न चात्रावदानपरिमाणानियमः। द्रवद्रव्याणां दधिपय
सोरिव नियमाता मात्राव---रि तितेन परमे स्थालीपरिमितं पालाशेन हातव्यं शेषणी
यं चेति युक्ततरं न च स्थाल्यां परिशेषणं युज्यते परि सुद्धोरलि---ले पयमात्र विशेष
णात्तेन स्थालीगृहीतस्य सर्वस्य पालाशेनोपादानं। नन्वेवं मात्रावद्दधिपयसोरपि
न कर्त्तव्यं द्रवद्रव्य----दानात्तस्य चोक्तपरिमाणादंगुष्ठपर्ववत्तयपूर इति। तेनाव
दानपरिमाणोपदेशादन्येनावदेयं तदत्तदानस्रुवस्यापरिमाणात्तित्त्यानेषदोषाःय
द्यपि स्रुवेणावद्यतिरित्यादिनिशाखांतरे वदानयुक्तानि साधनान्यविशेषश्रुतानि जेमिति
प्रमुखैः सामर्थ्याद्विशेषेवि-युक्तानि द्रवद्रव्ये स्रुवरत्नाद्यभिर्वचनव्यक्तिभिस्तथापि
न कालायनेनोक्ताव्यवितियोगनुक्तस्तेनैतेषामवदानपरिमाणं न स्रुवप्रकरेणार्थो
प्राप्तमिसस्ति विधानावसरः। मात्रा युक्तं च सामर्थ्यात्स्रुवेणावदत्तंशक्यत इत्यर्थो
स्रुवः प्राप्नोति यदि एवंमवस्रुवः प्राप्तः स्या-त्तदा मात्राव-मनर्थकमत एव न दोषः॥
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाग्नीधमाग्निनेत्याग्निनं महत्यंति द्विर्द्विरावर्त्ते अग्निनं महत्यंतो
ति वचनात्सोमवदेवमहनपात्रांतरव्यवधानेन। अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीधः स

18

मुपहावमनेनैव क्रमेणायमाग्निनेष्या ग्निनं भक्षयेयुर्हि। नह्यंतरं किंत्वग्रे धर्मभक्षा
नंतरं प्रति प्रस्थात्रादिरग्नीध्रानंतरं पुनरध्वर्य्वादयः प्रसेवमाव स्तोभर्स्य द्विर्भक्षयंति।
हा चप्रश्नः। मैत्रावरुणः सारस्वतमाग्निनवता। सारस्वतम पिग्रहमेवमेव चयोभक्षयं
ति। आवत्स्येव सं दिर्द्धिरिति। न चाव स्येव सिद्धिः शक्यते। भक्षितं तु मिति किमिदमावर्त्तमि
तिसत्सं। द्विरुत्वपा अव्यवधानेन स्थानविवद्धा द्विः प्राप्नोति न सामान्यपूर्वेत न तदर्थ
मावर्त्ते तिवचनं प्रदर्शितं। चतत॥ शेषं ८. शेषमासिच्ये चमसेन्तरे पूर्वस्य शेषं ८.
शेषमिति यहाये त्वावीप्सा त्वाये त्वाये त्वायां प्रथमम भक्षयथायानंतरं शेषं त्वथमा
वा ततेनाग्निनं द्विर्द्धिर्भक्षतं सारस्वतेवन यतितमप्येनमेव भक्षितमेवेद्वनति॥ ऐंद्रं
यजमानः। यजमानऐंद्रंभक्षयेत॥ यदत्रेति सौराभक्षयंति यथाभक्षितं प्राचीनावी
तिनोदक्षिणातः यदत्रेति सौरग्रहानेतरव यथाभक्षितं पयोग्रहभक्षेति कर्त्तव्यतान
ति क्रमेणातेनैव क्रमेण प्राचीनावीतिनोदक्षिणातो वस्थितादक्षिणाहवनीयस्य भक्षा
ययुः शेषासेचनवत॥ प्राणाभक्षमेकोप्येके सौराणां प्राणाभक्षं कुर्वंति। सा त्वाम्न्द्रक्ष स्यशि
ष्ट विगर्हितत्वात। तत्र विगर्हितत्वस्य तुल्यत्वातेन शास्त्राद्भयत्राप्रवत्तो निरवकाशेन निषे
धे तुल्यविकल्प एव युक्तः॥ परिक्रीतो वा वैश्य राजन्ययोरन्यतरो भक्षयदेव म पिश्रुतत्वा राम
त सएत न्द्र विष्यतीति॥ अंगारेषु वाऽवहिष्परिधि दक्षिणातो जुहोत्याग्निनमुत्तरे मध्य १८

मेसारस्वतामिंद्र दक्षिणापितृभ्य इति मंत्रं। दक्षिणाहवनीयस्य दक्षिणतः परिधीनां बु

हि दक्षिणोत्तर मंगारत्रयं निधाय तत्र जुहुयात् उत्तर अग्निनेमध्याम सारस्वतं दक्षि

णारें द्रपितृभ्यः स्वधापितृभ्य इति त्रिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ अत्र पितर इति प्रक्षालनेनो

पसिंचतीति पूर्वांगारे पुनः नेव क्रमेण तत्पितर इत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पूर्ववत् जुहोत्यप

देशात् स्वामिनो भवेत् त्यागः इदं पितृभ्य इत्यादिना प्रवेसर्वत्र मंत्रवत् सु जुहोत्यपदेशादि

ति स्वाहाकारोपि प्राप्नोति। न। स्वधानम इत्यनेन तत्कार्यानिर्वर्तनात्। पुनः। चेत स्व धाका

रस्थानीयः चा धानम इति वषट्कार इति श्रवणात्। आसेचनेनोपसिंचति शब्देन प्रदा

नवचन इति न भवतित्यागः। नन्वत्र घमावेष्वदधानतीति लिंगात् प्रदानतानेत दुत्तरा

भ्यां साहचर्यान्मदयध्वमेवं नानि तिन ननने खो त्यागः॥ पितरः शुंधध्वमिति जपति। हो

मकर्त्ता जपति पितरः शुंधध्वमिति। होमस्य यजमानकर्तृकात्वभ्य इत्यादि नांत जपो

कसामर्थ्यात् अध्वर्युकर्तृकत्व स थ्यः स्यैर नृताभ्यागमप्रसंगो वा न हि फलेन

घिरतो ध्वर्युरिति। अतएवात्र मन्यत्र यजमानपितृभ्येवातस्य फलाधिकारादिति न

च पिंडपितृयज्ञत्वमतयाध्वर्युकर्तृकं तत्र स यजमानस्य पितर मबने जपति इति य

जमानसंबंधेनैव प्रयोगस्याशुत्वा प्रदर्शितत्वान्नैवमत्रापि तृभ्य इत्सविकृतस्यैव प्र

योगात् संबंधप्रकाशनाश्च तस्मात् सुरूप योगि. वा न्मंत्रस्य यजमानस्यैव कर्तृत्वं यु

ज्यतेनिततामसमाख्यया-कर्तृत्वफलयातयत्तुसंबंधिशब्दत्वेन यजमानस्यप्रवृत्तोतीतित्वादि
र्ज्ञातात्मकर्तृकाहिपिरयहेनुकुर्मितितत्कर्तृकमेवनमेरत्वनेनयजमान---सामर्थ्य
मोत्रात्तकर्तृकत्वेपितरः पितामहाःपरेवरइत्यादयपिसामर्थ्यात्तत्पुत्रादिकर्तृकंप्रसज्येतता
तस्माद्यांवेकांचयज्ञऋत्विज---मानस्यैवसेतिन्यायेनयत्राधर्युर्यज्ञयज्ञफलंत
दार्थंसंस्कारंवास्वसंबंधिनांतत्कृतमुपकारमाशास्ततेसर्वयजमानकर्तृत्वेपरीक्षेप
ण----न्यायप्रमभिन्नमितिरूचायजमानत्वमेवात्मनोध्यवसायप्रयुक्तइत्यर्थो
यजमानपितरित्यत्रत्कंभवतियत्तुसयजनस्यतिसंबं---त्रस्वरूपकथनेनहि
हवत्रमंत्रःसमाम्नातइतितस्माद्विगतरूतप्रयोगेणाधर्युकर्तृकमिदंसर्वं।।कु
भीमासज्यकुंभवघ्रतविन्नस्नावा--त्रहिरण्यान्यंतधेयानवत्रैवाचयतिपुनंत्रमति
सोमवतांबर्हिषदंअग्निष्वात्तानांच।ऊभवदितिदक्षिणस्यांपरिसुरावतीशिक्येकुंभी
शतच्छिद्र---सज्यकुंभीमध्येतलगतानिवालपवित्रहिरण्यपुनिधायपरिमध्येसु
रासेचनेनपरंशिक्यस्थापानपवित्रादिनाधारापिधानपिहितधा-राधाराणवधम
रयासुरायाअसेनिमध्येवालपवित्रहिरण्यकुंभीतलेःसंलग्नैःपत्तायाःतस्याश्चवी
हाराणांयजमानस्यकृतवत्रैपठताःतचाधर्युर्वाचयेतपर्वेपुनंतुमेतिनवत्रैवाचय
ति।पश्चाद्वदःसोमप्रचिकितइत्यारभ्यसोमवतांनत्वबर्हिषदःपितरइत्यादिवह

राम
१९

यद्दांश्चवं व्याथं पुनः पितरस्त्वाघन्निष्वात्तनांच चमिति त्रिभिस्त्रचैर्द्वितीयं नवचं तदपि वा
वपतिकिमत्र प्रत्यचैवा चंवा चनं प्रति नवर्च्चं वा प्रथमं वा नवर्च्चं प्रति च वमुत्तरं नवर्च्चं
वंतिसंदिग्धते। प्रत्यच मेववाचनं युक्तं वा सपरीसमाप्ते स्तावतामंत्र वाक्तेषां वाक्यमिति
नवग्रहणं चोत्तराव प्रज्ञप्याथंतद्घाय विनियोगात्य व्यद्धिनियोगो विनियुक्तस्या
पिकदाचिसंभाव्येत तेन न परादिना विज्ञानमिति तदर्थं वत नवग्रहणास्य नवाचनाव
धिता व्रत एवोत्तरस्यापि तदर्थेन वाचनो नावधिर्वा। तर्हि चवस्यानन्यार्थं चात तेन वाच
नं युक्तमतं एव श्रुतिः। पितरः आढः सोमवन्तां सभिर्जेग्निरत्थेवव छिनत्ति। सर्वं॥ सहप
मात्र विधपरमिदानछपस्थानकृतस्त्रचांतेकश्चिद्विशेषो वाचनवत तिनात्रापि प्रकर
णाव धेनकविशेषणाविशेषपि चलिगाः संतीनावधारपि त्रंशात्सते नवचैरथमिपम
गितितेनानेन प्रकारेणाज्ञद्विवशः क्रियते तिनो क्रन्याघ्येने वाचापि प्रत्यचंवाचनं॥ ए
वेव सोमातिपतश्चेत् ता सोमातिरेकोचरक सौत्रामणीव इपति छतासोमवता बर्हिषदां
अग्निष्वात्तानांचैरेवननवर्च्चैर्नाघेन॥ यसमाना इति यजमानो जुहोति। दक्षिणाग्ना
वाज्यं सहहोतं॥ उत्तरेचयज्ञोपवीत्युत्तरया। उत्तरेग्नो नुत्तरया येसमाना इन्वाय ज्ञोप
वीत्याज्याहुतिं जुहोति च शब्दा यजमान एव॥ अन्नपरावृ रबृहुम यो जुहोति इस
तोइति। यजमानादिष्य नार बृहुम यो जुहोत्य धर्युर्विशेषा नुपदेशाभ्दसे विशेषा

पादशाद्वासच जुहोति जुहोति धार्मतिकर्क्त जुहोति मात्र रति त्रु युक्तं पर तंत्रो सन्नचात्
परतंत्रोत्पन्नयोजुहोति मा नीर तिवचनाततो न य द्वा श्रोपाकरणा दाहन च त्रु ष्य यासा
दनतस्त्रो हरणादाहना भिघारणा घारंगांसन प्राशा हना सादना लंभना त्मा लंभना त्माव
हानाग्निजुह्वा चत्रुरस्तेनद्धिस्तो इतिहोमः॥ शेषं यजमानो भक्षयतो हविरिति। श्रपा
कयज्ञ वा स्यो स्मै मास धर्मे चान्न तु च्य वशेष स्तेन स्था त्पा मवशिष्टं यजमानः इदं हवि
रितिभक्षयेद्धि ध्धिरेवायं भक्षप्राप्तेर्यजमानग्रहणमपितस्य प्रापणायान्यस्याप्राप्त
रनिवर्त्तनीय चात॥ चा वाले मा जैयंते स पत्नी केहिर एपमं त द्धौ या ---नुपदेशात्तद्धी
मितिवासुदेवः तदयुक्तं क्रियोपदेशे नहि तद्युक्तमंच प्रसप्ताप शोः सान्नाय्याधमेव
सामान्यासाप्तुर्कं --- दधूम्रवीतरसामान्यासुमित्रियानएव त्राहिरणपंतद्वी ने न जल
पवित्राभ्यां मार्जनं॥ पशुपुरोडाशान्निर्व पर्से ए दः --- रूपांदशकपालंपशुदेवताये
शुपुरोडाशः प्रकृतोतदन्यदन्यत्रान्यादेवतत्वेनपशुपुरोडशका ये पशुदेवता संस्कारं
न करि --- थंमुक्तं पशुपुराडाशानिति अथवा न्पशुपुरोडाशा ग्रहणाएतेषामयर्वेवा
ताश्रुपुरोडाशा थंमन्व यप्रासं पुनः कर्त्तव्यंमाम --- रोडाशा एवेतानि स्नेनन ज्ञाप्य
ते। ऐंद्रामकादशकपालं सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपाल मित्येक चाद ष्टाकपा
लो देवतासामान्यार्थक --- प्राप्तो वचनं सावित्रे मान्हिक प्राप्तोनि यमः शक॥ एकंक राम

पालं चावभृथ्याथ एतैरेव सहानुवारणमेककपालमवभृथ्या — येत। अवसरप्रज्ञ
प्यर्थं वचनं प्राप्तिस्तु सोमाद्वावभृथ इत्यतिदेशादेव॥ असादोनानाज्यभागो यज्ञ
त्पत्रस्विष्टकृद्धनस्पत्योः प्रैष — र्शनात। आसाद्येतिमाम्नातप्रकर्मांग वमिष्याज्यभागौ
यजति पशुपुरोडाशप्रचारादौ कृतः अतस्विष्टकृद्धनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागो —
यज्यमानौ दृश्येते अत्र क्रमवपायामिज्यमानपशुदेवतासंज्ञौ नोत्तरकालं एकादशा
विन्नादेः प्राक् अयाडग्नेः प्रियाधामान्ययाडामस्य प्रियाधामान्ययाडिंद्रस्य सुत्रा
म इत्यादिनोभयत्र पशुपुरोडाशादावेव यज्यमानौ हश्येते ते नासाद्येनाम्नातक्रमाज्यभा
गयोर्यजनं। चोदनाक्रमेणानुष्ठानं तत्क्रमेण च निगमा इति युक्तमुक्तं॥ यथोक्तं वा
मंत्राणां अविधानात॥ तु क्तानतिक्रमेणवाएकादशप्रयाजोत्तरकालं प्राग्वपाप्रचारा
त्कर्त्तव्या। एवं हि वचनानतिक्रमे अतिदेशकवचनं अनुगृहीतं भवति चोदकेन हि तत्र
प्राथ्यंते यमिष्टेदिति तत्र हि यज्ञे दिशा हुरिसव धारणामस्तिय च त्रमं त्र इति तन्मं
दमिव मंत्राणामविधानात न हि मंत्रे विधातुं शक्यते विधिविभक्तिरूपाभावात घ
नु वदितुमेव शक्नुवंति न च नुवादो पि क्रियमाणानुरूप एव क्रियमाणस्यैवं रूपंवि
धानानुरूपमवेति विहितमेव कश्चिद्द्विष्टति सत्यमिदमनुमो यतो लिंगसा
मर्थ्यासामर्थ्ये चार्थोपत्तितुल्यं ऊंठोभवती प्रत्यक्षे विधौ तना न्वयप्रास्तर

एवकाले ऽनन्वयप्राप्तोपि सामर्थ्यलक्षणत्वाच्चानुसन्धेयः। सत्यं तत्र यद्वचनमनुमीयते तत्र
पत्नस्तुतं प्राकृतं यजेदित्याहुरिति। अत्र त्वनुमितमपि कल्प्यं वचनस्वरूपमवयोरस्मासि
द्धं च समानार्थत्वाद्पन्यासेन निषिद्धं। तस्माद्विधायकत्वाद्विधानप्राप्त एव प्रयाजो
त्तरकालोयुक्तं मनुसवनीयप्रकृतित्वेनात्रयुक्तं न। तत्र हि न सोमस्याधरेन पशाविति
निषेध एवेतयोर्न पशुपुरोडाशविधानां अत एव कर्कैः। सत्र रुद्रनभिमतं पशुषु
प्रकृति विकृति भाव मास्थितस्य महतीं कदर्थनां प्राप्तस्तदनुरोधेन पश्वार्थं वि खल्वो
ऽर्वत्विरोधमपश्यन्नुमरवां स्तस्यसंतपातिनो विप्रतारितवानन्तथाहि यथोक्तं वा
यहाणोयदुक्तं धर्मजातमाज्यभागादि ग्रहेज्याकाले तादेव वाऽऽयोदिति सुराग्रह
याग संबंधत्वेन तदनुवाचनात्सर्वे माज्यभागावनुष्ठापयतितत् कथं तु स्तकल्पत
या विषयभेदेन व्यवस्थितं प्राप्ताज्यभागोपस्थुधर्मतयैव कालद्वयेऽव्यवस्थापिता
वत्रागतावुपलभ्यमानो विचारः होत्यकासुरासंबंधेन विचारः संगतः स्यात। न च
तत्र स्तयोरत्र निर्देशन्निरसमानार्थत्वात्पशुर्गानि - पशुयागाप्रवेसिद्धौ पशोरु
पकुर्वंति पशुपुरोडाशयागस्येपितदपवंसाधने प्रवृत्तस्योपकुर्वंति द्वयोरप्ये
कसाध्यत्वादत्र सुराग्रहयाग साध्यमुख्यमप्यवं संभवपशुयागे निष्पाद्यते।
न च पशुयाग साधनं शेषस्य ज्यभागो पकाराविधतेतदेवमेव पशुपुरोडाशयागो राम

पकारश्चज्यभागोपकारायेत्संबंधप्रधानांतरावलंबिताज्यभागोपकारप्रवृत्तेनापू
र्वांशांतरेणास्य समानार्थत्वं एत्ति -- स्य पशुपुरोडाशोपि प्रापुत एव पुनरितित स्य द्रव्या
वर्त्तनमसंबद्धमिव स्यात् । न च प्रसंगात् प्रसंगो सवनीयवदत्रसंभ -- पशुतंत्रमध्ये स
वनीययागाः स्वापूर्वोत्पत्त्यादयस्तेनापूर्वोपहिताः पश्वंडाजनितोपकारस्याद्यापि
स्वकार्येणासंबंधात्स्यात्स -- पकारसामर्थ्यात्तेन मध्यपातित्वेन प्रसंगतस्तैर्नैवोप
कृतत्वेन चनांगांतराणां अनुष्ठापयंति निहतत्वात् । पशुतंत्रमध्ये प्रसक्तत्वात् अस्य -- त्वे
न पश्वंगमाज्यभागो । न चैवं तर्हि यथात्र यथोक्तं वा अप्रसंगादिस्यावलंब्य प्रसंगा
भावेन साधारणात्तत्राश्रयणेन अंगग्रहण विशेषणांचेन प्रथमसवनीयनिर्वृत्त्याज्या
ज्यभागो पशुपुरोडाशोत्तरसनीय साधारणावितिमानुष्ठेयेते तेन तद्धदत्रापि भ
विष्यतिसंसंभवेदप्रसंगो यदि सर्वेषां साधारणां तत्वं स्यात् । इदं तु पाशुकं पशुतंत्रे
प्राधान्यादितिन्यायान्नवास्यपदेतत्राज्यभागौ तन सौराणामेवासाधारणौ । न च तत्र
स्थो पशुपुरोडाशस्य साधारणो भवतस्तस्यावादात् तुल्यो हि पशुयागस्य हयागोपशुः
गांगं च पशुपुरोडाशः इति हीनः व्रतयाअंगोपि न साधारणांग तेन सुराग्नहेतु तथा
रपि पुनः प्रसंगान्निषेधानुपपत्तेर्यथोक्तेति हविर्यन्नविधौ क्रमेवाज्यभागकाल
वानुष्ठानंतयोरितियुक्तमभिमतं च सत्रकारस्येति निरवद्यं ॥ त्रयस्त्रिंशः शतंदक्षिणाः

२२ दात्यनुशिशुं च वडवधेनुं। नुं त्रयस्त्रिंशतमत्र मा वोढ्हिरादेयाः। वशावां नवप्रसूतां सवत्सके
शोरकेणाद्घातद्दीरस्यनुयपयोन्न शिशुरत्रोपयुज्यते। धेनोरतिशय्येतदनुशिशुग्रहणं
कृतः। मा भूदन्यगमोन्येन बंधश्च पि सपारिहा किशोरगाततावोक्तं धेनुमनुशिशुं तथा ए
कादशिनि धर्माः पशुगणेषु किमिदमेकादशिनीति संख्यामात्रं क्रियामात्रमर्थांतरं
वा यदि संख्यामात्रं तर्हि प्रतिपशूपयरिकरणादिधर्मेण भवितव्यं। न हि ते संख्या
धर्माः। अथ क्रियामात्रं तर्हि तद्धर्मं धर्मं प्रापणायनयतितव्यं। प्रथमातिदेशेन वप्रा
पितव्यातनं चाभिमतमतिदेशनं सिध्यति। अथ संख्याविशिष्टक्रियाधर्मातिदेशः
तर्हि संख्ययापि सर्वगणेषु भवितव्यं। मापि हि क्रियाविशिष्टाणां अथ संख्याविशिष्ट
यायधर्मास्तीति दिश्यंते। तर्हि एकादशानुवनुपाकरणादिभिरपि भवितव्यं। एवं तर्हि
संख्येव यपपशुविशिष्टोत्रपदार्थः। न चैव मतिप्रसंगोयेनोक्तं पतंजलिना। इदानीं
राजपुरुषमानय इत्युक्तेन राजानीयते नापि पुरुषमात्रमिति। तेन यपानामेकाद
शिन्यां ये धर्मा यथोच्छ्रितसवनीयालंभादितत्प्रतिपशुयूपाद्भ्यः पशवस्त इति य
पभेदोपि सिध्यति। यत्र संख्यायाः गुणानां न संबंध इति तत्संख्यायापि न संबंधेन
यत्क्रियाधर्मास्तित्तस्यापरावतितसंबंधेनोक्ता एकादशिनि धर्मा इति। अपि चाप
शुगणेषु गणत्व सामान्यादेकादशिनिधर्माः प्रवर्त्तेता। एवं चेन्नियोजनादयएव राम
२२

गणात्वमाश्रित्य तत एव प्रवृत्तः। प्रयोगो हि क्रतुयोगेन विहितो न पशुगणयोगेन तेन ग-
णधर्मः। अत एव यूपैकादशिनीति चेदिति तन्नैतत्। पशुगणो ह्यत्र सवनीयः। तद्दिशे-
षणात्वेन यूपैकादशत्वं तेन पशुगणो यूपमेकाद्ध्वं धनकाष्ठयुक्त एकबंधनकाष्ठयु-
क्त इति पशुगणत्वमवाश्रित्योभयोर्व्विकल्पिको प्रवृत्तिर्गणत्वाभावे हि आपातिक एक
एवेति पाकेमेकत्वमपि गणधर्म एव पशुसंख्यापरिच्छेदो हि यूपसंख्यायां स्फुटं
गणधर्म एव यूपैकादशिनि धर्मे चेन गणोऽस्तीति दिश्यते। नु गणो ह्यतिको यं गणः
देवतांतरसंबंधितो यां देवतं यागबहुत्वं वा द्विबहुपशूनिति वृ.मः। एकस्य हि धर्मोपदेशनं
कृतं न प्रतिदेशो एकयागप्रधनसामान्यात्सत्त्वतंतात् द्वियागप्रधानादिधर्मग्रहणं तु वेद्यलक्ष-
ते किमनेकत्वयोगसामान्यादेकादशिनीधर्मा-- किं वा बहुत्वे नैकपशोरिति। तत्रैकपशो-
रेव यथाप्राप्तत्वादिति विशेषाभिदेशनं विवनस्यात्स्यात्वं तत्केनापीति तदेव युक्तं स्यात् तायदिग-
नापरोति देशानस्यात् गणसंख्यानरस्य स्यैत त्वं संख्यानं चेकल्पति गिरिक्ता सुविपत इति यु-
क्ता यु गणाभिधयाता यो यागादिति तद्दशब्दत च विष्टुत्तमिवा भाति समस्ते गणशब्दोऽयं
समुदायप्रसिद्धितः सिद्धः सबहुभिरेकैरनेकबहुभिः सविवेः। जन्यते गणाब्दकालाद्
शेकयोगिनः।। तुच्यंते बहवो न द्वौ यौगिकः पंकजादिवत्। पारंपर्यात् प्रयोगात्स्यात्तेन नाति-
प्रसंगतानि यतेविषयेशक्तः स्वार्थः जनवर्त्ति तुं पोगहृदस्य भेदेनरूढान्नासौयते।

२२ र्थयुक्तावकर्त्तृत्वावकयप्रकादिशब्दस्यैवार्थयोगतः॥ स्वातंत्र्यं गुणानवृत्तिर्लौकप्रयुक्तितः—
या। सा संबंधे लोकतोऽद्दे सिध्यप्रघर्थो यागत्याद्दश्यं ते सा ग्रहीतव्या बाधमानातिडबेला
२३ योगसमाश्रितं शानांद्धिरेधार्थे बोधकः। लब्धश्चेत्तत्सत एवादोर्लिंदूरेगम्यते यथात्रि
वादिर्गणाशब्दार्थोन द्धयोरतिदेशनं काठके सत्रकारेणा प्रत्येकं चेंतते: ऋतं वा ऋणामा
ऋते नास्ति पशुद्वयेति देशनं। तु पालंभ्यास्वधर्मे वात्यम्बेकादशिनो नच विधर्म्या द्ध
र्मे हात त्रयप्रयेतद्धधनादिकं। नन्वेवं न भवेघ्यहेगणाधर्मो बहुचतं। नैतदहर्गणोस्त्रा
त्र एकाहव्यतिरेकता। अथवा ससहायः स्याद्गणानेकाभिधेयकः॥ एकोनेकक्ल
प्त्या द्वयोस्तदतिदेशनं। एकादशिनिधर्माणां नियमएकयूपता॥ शमित्रनुशास
न प्रभृति वनस्पत्यंतं रुचा सोमासंदीवदासंदी जानुमात्रपादेव घोनिदधति हत्वस्य
योनिरिति। शमित्रनुशासनं त्रिः प्रच्याव यतादित्यादित प्रभृति वनस्पति पार्गातं रु
चा सोमासंदीवदिति चतुरस्रा मोडुंबरी मरत्निमात्रांगी मृताभित्यादि तु पृथ्यविशेषो
जानुमात्रपादेव घोद्धोयानिदधाति हत्वस्य योनिरसति प्रादुत्तरस्यां। व घांपादैभवतो
घोदद्विरणास्याभितिव्यच्छया। अत्र कर्कोगणाधर्मेचेन सुत्वाधर्मेतया शमित्रनुशास
ने घे परिकः एकं तद्धर्मेवेनैकपशुपुरोडाशाद्योदकदानांते निर्वत्त पात्रसंमार्गेरु
ता मवायरमिदानीं प्रभृत्यावृं ऋमुच्यते। यवापच्छादित्यादि। ततु नदिराहेमगणाधर्मि एम
२३

तगणाद्धर्मोपि चातिदिश्यते। नसुप्याधर्मः सुप्याधर्मश्चप्यंतत्रविधानात्तेनाविकृतएवावपंप्र
योक्तव्य इति। अत एव प्रछित शब्दोप्यंस एव विधीयते सर्वत्र॥ कृष्णाजिनमस्यामास्तृणा
तिमाचेति। अस्यामासंधोमाचेति कृष्णाजिनास्तरणं॥ तस्मिन्नास्तेयजमानोनिषसादे
ति कृष्णाजिने स्वयमुपवेशनमासंधोमंत्रेण॥ पादयोरुक्ममनुपास्यति राजतं सव्येम
स्योरिति सौवर्णस्योशिरस्यकेविध्योदिति। पादयापये सनेरुक्मयोः सव्येराजतस्यमस्यो
ति सौवर्णं शिरसिदक्षिणवापादेविध्योदिस्यस्यति॥ खदिरेवेसाष्टाहान्द्वात्रिंशतं जुहो
तिसिनेतिप्रत्यचं खुरैराधमैद्वात्रिंशसंख्याकान्वसपागृहीतान्महानसीसिनेतिप्रत्यचं
जुहोति। द्वौद्वौसमासंहुत्वेति होममात्रेसमासग्रहणाद्ग्रहणासादनेभेदनैवमंत्र
स्त्वैकएवसमासेनहोमविधानात्॥ द्वौद्वौहुत्वाशेषानसेतकराति एकैकेनमंत्रेणद्वौ
द्वौहुत्वाशेषतसेपात्रेसमासिंचंति खुरैहोमविधानास्यात्सर्वोपराखिलेरपिनितेपरि
मिताहोमेनद्वौवहुत्वबाधनात्॥ सर्वसुरभ्यनुमदितदशोषैरभिषिंचत्यामुखाद
वस्त्रावयन्प्रतिदिशं सर्वत्रसावित्र्यमाश्विनोः सरस्वत्यांइन्द्रस्येति प्रतिमंत्रं सर्वेयसु
रभिकर्येरचंद — कस्तूरिकादितेनोन्मर्दितं सर्वलिसंहहोमशेषैः प्रतिदिशमभिक्रम्या
भिषिंचति सर्वेतः परिक्राममितिश्रवणात्। एवं स्यामाश्विनोदेदेशातः— लेपश्चवृदिं
द्रस्यंद्रियेणमुखस्यनाधनेगच्छंति मध्योनसिक्तास्तावदसासेचनंकार्यं रवस्यचेति

सावित्रं सर्वमंत्राणामादौ प्रयोक्तव्यं प्रतिदिशं व्यवच्छेतस्याभिषेकविधानेपुरस्तात्
दितिसर्वत्राभिरवतापात्याथो सर्वाभिश्चतुर्थं।मंत्रत्रयं प्राग्रुपदिष्टं चतुर्थमभिषे
चनं अपब्धिनोगित्यादिभिस्त्रिभिः समुच्चितैः सावित्रपूर्वैः कर्तव्यं देवतापरं स्त्रीत्वं॥ मह
व्याहृतिभिरेके।सर्वाभिश्चतुर्थमभिषेकं कुर्वंति।।नत्तमेनवा।अभिषेकमंत्रे र
दुस्यपदियोगातिवाचतुर्थमभियेचनं कर्मस्तुमहाव्याहृतिभिरेकेनुत्तमेनखेतिसूत्र
द्वयंसूत्रकाराभिप्रायेसच्छात्र्याचष्टे।महाव्याहृतिभिवतिस्वपदविभाषैवतेनचत्र
र्थेभिषेके।देवतापदेनिर्यतोभिषेकोव्याहृतिसमुच्चयस्तत्रपाक्षिकः।ततश्चपक्षस
मुच्चयस्तदाप्रथमोत्तमप्रयोगसंदेहतुत्तमेनेत्यवधार्यतेव्याहृतिपदेनोत्तमेनभवि
तव्यं।समुच्चयेमंत्रप्रयोगेसतिमूलंचव्याख्यायाः श्रुतिमाचष्टे।तदहेकएताभिश्च
देवताभिरभिषिंचंतिभूर्भुवः स्वरित्येताभिरत्तचव्याहृतिभिरितितत्तुश्रुत्यभिप्रायाप
रिज्ञानफलंसूत्रकारप्रद्वेषस्यवायदियेतसूत्रकारस्यविवक्षितंभवेत्तर्हिमहाव्याहृ
तिभिश्चवेत्येवासूत्रयिष्यत्तदाचशब्दोदेवतासमुच्चयंवाशब्देनविकल्पितंबुवन्नस
दिग्धमेवास्याहरैः सूत्रमन्वयग्रहीष्यदितिनचैवंकृतंतेनतिपातानामनेकार्थवाचगमेग्र
रीरयंसममिव्याहृतवाक्यातराणोपपत्त्यागमेवार्थंचास्यग्रहीतवान्।तेनानेनै
वयथाचशब्दोवाशस्यार्थेपरिगृहीतः प्रकृतोपावचनात्तदसूत्रकारेणापिपरिग रम २४

होतरेतस्मिन्नर्थे तं यजमानं चत्वर्थे नाभिषाकरौ केरताभिर्देवताभिरभिषिंचंति। महाव्या
हृतिभिर्वा एताभिस्त्वेति पदं च प्रयुक्तानां देवतानां त्रियांतरसमुच्चयार्थं अशब्दस्त्वेवं
स्त्वाणामीजजस्येनायेपरत्वं स्यादन्यथास्य पदविभाषाकल्पनं। महाव्याहृतीनां प्रक्रांता
नां पुंस्त्रियैनैकवचनेन परामर्शमशक्यमाकस्मिकं पदमपरं कल्पयित्वार्थकनमनेनै
वशक्यं॥ तुभ्यं इंनमभिषेकेव नीयेको। एके सर्वं सुरभिरभिषेकेव सामध्येवनीयाभिसि
च्यतेन शेराभिषिंचंति॥ यजमानमालभ्य ते कोसीति अभिषिंचं कोसीत्यालभते॥ सु
श्लोकस्यालघोक्षपति अधयुराया यजमानः। सुश्लोक ए३ हि। सुमंगल ए३ हि। एवं सत्य
राजन्नभद्रकं च चत्वर्थकं॥ अंगानि चालभते यथा लिंगदः शिरो मे इति प्रतिमंत्रं च शब्दा
यजमानः आकांक्षायां तत्र तत्र मंत्रस्य धर्मग्रहं क्रियाकांक्षायां च तस्य अपि॥ ततश्चैवं
शिरो मे श्रीरस्तु यशो मे मुखमस्तु त्विषिर्मि। केशाः संतु। त्विषि मे श्मश्रूणि संतु। राजा मे
प्राणो अमृतमस्तु। सम्राण्मे चक्षुरस्तु। विराण्मे श्रोत्रमस्तु जिह्वा मे भद्रमस्तु वाङ्मम महो
सुमनो ममन्यरस्तु स्वराड्भामो मे अस्तु मोदाः प्रमोदा अंगुली मे अस्तु संतु मोदाः प्रमो
दा अंगानि मे संतु मित्रं मे सहोस्तु बाहू मे बलमस्तु बाहू मे इन्द्रियमस्तु हस्तौ मे कर्मा
स्तु हस्तौ। मवीर्यमस्तु। आत्मा मे क्षत्रमस्तु उरो मम क्षत्रमस्तु पृष्ठी मे राष्ट्रमस्तु उदरमंसौ
स्तु सो मे लग्रीवाश्च मे संश्च श्रोणी मे स्तां। ऊरू मे स्तां। अरत्नी मे स्तां। जानु

नोमे स्तां विशोमेसंतु। अंगानि घसर्वतामे संत्रानाभिर्मेचित्रम- भि।मे विज्ञानमे अस्तु।
अपचितिमे अस्तु। भसन्मे अस्तु। अनंदनं दवांडोमे स्तां। भगोमे अस्तु सो माग्यंमे अ
सु- ॐ र्घाम्यां धमो स्मि। पम्यांध मो स्मि विशिराजा प्रतिष्ठितो स्मि। एवं शिरः प्रभृतीनां
तत्तलिंग मंत्रेणालंभनं॥ तुष्ठ घछंत्सेव- द्वियवस्त्र मारोप्य सु स्तु श्लोकादद्यः एनमु घ
छंति शतरु द्वियवदिति नानुमात्रेना भिमान्त्र मुखमात्रे चं। नस्वप्रलव राह----
तचा तानन्त घमनं प्रसुतिर्विग्विषयं कस्मान्नभवति तेहि सर्वेकत्रेक मेंपरि कीतादि
विहितं स्वततसत्यं। आद्धानस्य दृष्टार्थे- पे- न्य अन्यथा तदट्टष्टार्थमवस्यत। न
नु किमत्र क्रियते विहितवाददृष्टार्थं वंमवेदेवं। ननु भवे यदि दृष्टार्थो नलभ्ये
त। एवं चदट्टष्टार्थो त- यदि स्याद्धान समनंतरमेवोघमन विहितं स्यात्स्यात्तर्हि तदर्थ
माद्धानां अत्रत्र वंगालंभेन व्यवधानादो- सुकापगमा- न दृष्टार्थ वं प्रगुणीकरणं
यस्मादासादन विधानतः दृष्टार्थो नाम दृष्टानां व्यवधाने पिचो घतेतु- त्स्वादि
दृष्टार्थं दृष्टद्या घन्यन्याथापि वा व्यवधाने पि कर्तं तेत घत्नव्यति। कत्रैतरं
न यत्रो कं तत्र विंधकृ- रेता मता॥ तूष्णींजिनैर्वराहति प्रतिहत्त्रइति रुद्धाजिमंभ
मावास्तीर्येतदुपर्यासंदीतावतरतिः तिहत्त्रइति॥ त्रयस्त्रिंशंवसा यहे ज्ञ्र
तियाभृतानामिति त्रयस्त्रिंशहृहरणां तुल्य च ज्ञापनायेतेन खुरेणावग्रहणं

नन्वेवं वसाग्रहणं न वर्त्तव्यं तुल्यत्वेव समवायः संख्यायाः इति न्यायात् साप्ये प्राप्नोति सत्यं
माभूत् त्रयस्त्रिंशसंख्यायाः एकस्यान्यत्रावस्थितस्य ग्रहणं । ननु प्रकृतपरीक्षायोगो नन्वायं ।
प्रकृता हि द्वात्रिंशत्तेन त्रयस्त्रिंशदुक्ष्मात् दुत्तरकालीनस्तत्तुल्यस्यैव प्रतीयते । सत्यं । प्रतीय
तेऽपरं चोदने केतद्वनास्तिपर्वत्र हि द्वात्रिंशतं जुहोतीत्युच्यते । अत्र ध्रुवसाग्रहं गृह्णातीति
तेन वसाग्रहणाभावे त्रयस्त्रिंशद्ग्रहणमात्र प्रत्ययेतद्रूपस्यैवोपादानं स्यात् । त्रयस्त्रिं-
शं गृह्णाति । योऽमृतानामिसाज्यग्रहमाच्छिद्येनैकः इति सच्चन्यासे चाज्यग्रहत्रयस्यैव त्र
यस्त्रिंशत्याद्विकोवाचनिकास्यात् तेन सादृश्यप्रतीतिरेव साग्रहणे सति स्यादिति स्तत्तं
वसाग्रहमिति ॥ आज्यग्रहमाच्छिद्येनैको । एकेन ततोऽधिकं चतुस्त्रिंशमाज्यग्रहं गृह्णाति
आच्छिद्येन पात्रेण । अत्रापि द्रव्यसामान्यन्यायेनाज्यधर्मो यावदुक्तौ अग्नेः सौमिकः स्कः
सौमिके ध्रुवसत्सु किं चतुर्ग्रहणं ध्रुवात् तस्थायनं भवति आहवनीये यजति वेनोपां
शुयाजप्रकृतित्वेन चकिं वाज्यस्थाली स्थानेऽप्येवं संस्कृतेन सहावग्रहणमाहवनीये यजति वा
त ध्रुवायां ग्रहणं पृक्तौ । नन्वारभ्यप्रवृत्तमिदं प्रकृतिगाम्येवं नेतत् । साधारणेपनर्णपनपरि
भाषात्वेन विधानात् । यदि ध्रुतावनारभ्याम्नायते स्रुवे खादिरत्वादितदेव प्रकृतिगामि भ
वति इदं तु परिभाषया सर्वत्र प्राप्यते । प्रकृतिगामित्वेऽपि यजति चेन धर्मग्रहणाद्द्रव्य
सामान्यादुपांशुयाजधर्मा एव प्राप्नुवन्ति तितो पि चतुर्गृहीतादि सर्वं भवति । ननु सो

मिकधर्मो ऽपि यावदुक्ता ग्रहीत्वं युक्तानुक्तं वादेवीतत आज्यग्रटशब्दोव भ्र थव दुहध
र्मे प्रापकः सच मुष्टिग्रहो युक्तः पवित्रपावनस्यार्थं तु स चैवेनोतः पवित्रग्रहणार्थं भ
वता। आज्येन ग्रहाभिधाना ल्लौकिका। मवाज्यग्रहीत्वं न्याय्यं। एतमाज्यलिंगादिति जा
तिवाचकत्वस्योक्तत्वात॥ सत्यं भवेदर्थवं यादतन्नामैव स्यात्किंधमकं घेतदाज्यस्य
ग्रहइति। अवभृथे समुदायः प्रतीयते। समुदायशक्तो स्तेनान्यत्र प्रवर्त्तनोम स्वार्थप्रा
पकं युक्तं। अत्र तु ग्रहणमाज्यस्य होमार्थं प्रतीयते यजति चोदनाधर्मो न्वा प्राप्तेवति
नाज्यशब्दाल्लौकिकमेवगतमपि प्रधानद्वारेणाधर्मो लभ्यमानेन विचारयितु-
शक्यते। स सांयागसमाप्ति सामर्थ्यादेवात्र धर्मकाः। आज्यं यजति सामर्थ्यात्साधनत्वं
लभेतये। निवृत्ताः पूर्वनिष्पन्ने यते सन्देहता। योभ्रृतानां सन्नं त्रः सोमवद्यत्वयु
ज्यते। चतुरा प्यायतां धर्मा व दानस्यो त्रेनोदितः। मामस्य योग्रहे छुत-जकौ प्यतदु गाण
अन्यथोपपत्तिर्थं स्मार्थिः स्यादवत्तिरभिवारणां ग्रहणामन्त्रेणाव-स्याच तु गृह्य
तो नहि। ध्रुवयैव ग्रहीतव्या धौतेरान वेण तु प्रागाप्यायनं न ह्युत्वा स्त्वा स्योनो योन्त
शास्त्रतः। अवदायेति वचनादवदानादनंतरं तदो या प्यायनं युक्तं नावदानं प्रिय
हेयो गाउ पादानं प्रतीतं नावदानकांतस्माउक्तं युक्तं। नन्वयमेव याज्ञिकयाज्ञिकस्था
यस्विंशो योभ्रृतानभिसनेनन्ग्रहीत- - - - युज्यतं मंत्रस्याभिधानाउत्तरत्रवथा

घामस्य चासत्यां भवेदेवं यदि त्रयस्त्रिंश स्तुहा भवंति त्रयस्त्रिंशाद्धि सर्वा देवताः सर्वालि
ति वा कस्मात् शयोन स्यात्। नच स्यापि त्रयस्त्रिंशश्च भविष्यति पाह्निकं। कापेयः। सत्संव
थासस पाह्निक उपक्रमो बाध्येत शाफ ग्रहा भर्वयैर्विपशवः प्रतितिष्ठित प्रतिष्ठामे
वैनं गमयति। त्रयस्त्रिंशदिति तेन वसाग्रहो नियतस्त्रयस्त्रिंशः पाह्निकस्त्वनुत्रिंशः
आज्यग्रहोर्मादुपयाममात्रेणाग्रह्यते यो निनानुहोमश्च भविष्यतीत्यदोषः। नन्वे
तन्नुज्यते। आज्यद्रव्यमात्रपरत्वेपात्रपरवे वचनं पर्यवसितमिति कल्पनायां प्रमा
णाभावात्स्यमेव पाह्निकस्त्रयस्त्रिंशो योभक्ता नाम्नीति गत्ये तेग्रहदन्वनास्मश स्तधर्माः
प्रदक्षिणावर्तनादयो भवंति शाफग्रक्रमेण त्रयस्त्रिंश ग्रहवत्त शफाधिकरणान्व सा
ग्रहानेव प्रस्तापयतीति तद्धारवीतरेण स्पविधम् पकेनप देवा धिप्यत इत्यदोषः। तरः
तद्रव्य पात्र विकल्पः। एवं वसाग्रहं गृह्णाति इति पाह्निकद्रव्यातर विधि सपायु त्वात
रंभविष्यति। सामप्रेष्यति। साम गायेति प्रेष्यति ब्रह्मा गोगानं। नचो पाकरण धर्मा
स्तोत्र धर्माभावात्।। एरे घावहत्स्वां गायेति इंद्रदेवतायां वहती षुक्तं छंदे पुक्तायामवि
साम गायति।। सदः स्व वा सविश्रवसे सत्यस्त्रवसेसवसरइति सर्वे निधनमुपयंति। सर्वेश
षः प्रकृति विषय चातपन्नोपरोपि वास्यात्रपि प्रकृतत्वाविशेषात।। तन्ना। वाक्यशेषा
दृविजामेव सार्वं निधनमुपावयंति संविदानाएवास्मिन्द्रियं दधतीति श्री निधनत्वेन

ष्यप।दशात॥ संजित्यै विजित्यै सत्साजित्यैजित्या इति क्षत्त्रियस्याविशिष्टं निधनं स्यात॥
संपुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्सपुष्ट्यैपुष्ट्या इति वैश्यस्य निधनमेव विशिष्टं॥ यथाम्नातं वा स
र्वेषां सर्व स्व वमेवमेवय स्वध्याध्यपहितं तदेव यासर्वेषां क्षत्त्रियादीनामप्यभवेतात द्वे
वां सं वाहिन्वीतीत्येते षां पर्वे पूर्वं मेवाभनुत्तमुत्तरं निधनं निधनान्यपर्यन्ता यजमान
स्य मरुद्घोनेमालमेना पदाय पदाय स्तोभेता संवाहिन्वं तिवद्धहर्दि द्वायाः सं वाहिन्वति म
रुतिवद्वत्रा सं वाहिन्वं ति यन ज्योतिरा सं वाहिन्वं ति देवं देवा य। सं वाहिन्वं ति सोपार्य
सं स्वव स निधनं। सं वृञ्जरां तिदृ हर्दि द्वायाः सं त्तर ति मरुतोवत्त्रा सं वाहरां ति यन
ज्योतिर। सं वा रुरां तिदेवं देवाय सं वाऽरुरां ति सोपार्यं स्त्रिव सेनिधनं॥ २ संवातत
ह्रुवं हर्दि द्वाया रं वात दत ह्रुं। मरुतोवद्धत्रा सं वातत ह्रुं येन ज्योतिर। संवातत ह्रुं।
देवं देवाय। सं वातत ह्रुं सोपार्यां स स्वस्त्रव सेनिधनं॥ ३ सं वाशिशाति वहर्दि द्वाय।
सं वाशिशंति मरुतोवत्रा। सं वाशिशं तियेन ज्योतिर। सं वाशिशं ति दंवं देवाय। सं वाशि
शं ति सोपार्यं स्त्रवस निधनं॥ ४ एवव संजित्येप्र भृति भि र्योगः॥ षास्तप्रति गरिष्य
नु। हा त्रुरग्ने प्राङ्मुखः प्राङ्मुखः प्रतिगरिष्यन्वचनः॥ त्रयादेवा इति शस्त्री ति जुहोति श
स्त्रत एव प्रावत्तं वाततदाष्विभ्याद सरस्वत्या इंद्रायसुत्रामनुवाचन पेयपद त्सथेरा
स्त्री तेहितत्स्वी कालामा यजति धर्मैरा स्ति तेन त्रयादेवा इत्यनेनवषट्कृतो पिमं

त्रेणानुयतेत याच स्वाहाकारव मद्धारयोः समुच्चयः। अध्ययग्रहणामद्दे प्येवमेव हो
मः॥शेत्विजः प्राणाभ त्नंभन्नयंति प्राणापा मइतिवचना-सर्वे विनो प्राणाभ त्नं प्राणा
पाम इत्यनेन॥ प्रत्यन्नम त्नंयजमानो लोमानि प्रपति प्राणाम त्नानुव तेः प्रत्य क्षव
चनां यजमानो लोमनि प्रयतितिरितिभन्नयेन॥ स्विष्ट कृत्सम स्पाबर्हिर्हो मान्त्वाय
गि श्रुतीर दिन्यादायावम्सं यवनम नं। अबर्हि हो मंन्त्वा अवम्स यवदिति सामगा
नं युक्तंग मनं सोमिकातिदेशास्यो माद्भावम्स्य इन्त्रि-कृणा प्रघासेप्रति मेध नुपपत्ते
न सामगो पत इति प्राय म्या कृत्ला येमि दं ज मनं प्रा सं गोक मव म्स या ये तिन प्राप्नोति
सामगानपा --तिनो च्यातवम्स यवदिति। अततुरुद्वं हीन्यपि स्यात पारिश्रुत्ति त्नानिद्दो
रलि त्नानि च सर्वाणि पात्राणि पात्राणि आदायजथ्युः॥ अथ्य लाभिमंत्रणान्त्र-दकाधि
ष्ठानप्रम्सप्तावभ्स्य बः। एवं पाप्युकं मृत्ला भिमंत्रणं तं त्रचातुदकाधिष्ठानं नमोवरु
णायेत्यपोवक्र मयतोवा चनान्यवम्स योपि यावन्ति दत्तातावतुर्यात॥ मा सरऊ मंप्ला
वयतियदेवाइतिय इवा इत्येभि मंत्रिसुरा कुंभंतारयत्यप्सु॥ एवं वन्मजनं। अवम्स
थे मजनं॥ सुमित्रिइत्यपांजलिना द यदुर्मित्रियाइति धप्य परिषिंचति। द्वो विक्रमा
तुदगावो। अवम्स यप्रादेशा द्वोविक्रमोनुदगावांजलिनापः सुमित्रि-नइत्यादायद्
र्मित्रियानं इति निषिंचति। तस्यांदिशियस्यां। द्वयोवसति यदा फदगामनमुत्तरत्र

28

सर्वितत्याश्रुत्यनुसारात् सतो च प्रविक्रमाणादर्शनुज्ञामतीत्याभिधाय पुनरिज्यानर
त्यमिध्मनास्त्रैपितत्सर्वेतापरं ज्ञानिदं शावसेयः। अवयव स्ताववा सोपासनं दृष्ट
हादिवति अवभृथप्रदेशे पुनरागत्य तद्देवजापापतेस्तात इत्यादिना स्त्राचा अग्निर्यिके
वासोपामनेदुपदामंत्रः॥ सोमवदुत्क्रमणामागमनं च। नुद्दय मिस्वाग्नी घृणातु ज्ञोताग्न
पामसोमग्मितिजपतो गच्छति॥ आहवनीयमुपतिष्ठते रपा आघति। नुत्क्रमणशब्दनो
भयस्याफ त्ते वादगमनं वरणापुष्यासातिदिष्टं यथैतामखेति। एधोसीति समिधमा
दायाहवनीयेभ्यादधाति समिदसीति एधोसीत्यनेन समिधमादाय समिदसीत्याहव
नीयेभ्यादधाति तत्र सौमिने कर्केतंत्रमिति कर्कः। अलावभृथस्थापितादवकालेवत्यादिति
तत्तुन युक्तिसहं। कालेकथस्याबाधनेभेदकं मंत्रमाम्रियानुष्ठानेपथाभेदश्चाश्रित
स्तयाद्याविपि युक्तः। अथ मत्र मंत्राभावरणवभेदकस्तत्त्वैक्योऽपि मंत्रांतरयोगात्तत्तुल्य
ता॥ अथ तत्र पयोविधानं तदत्रापि तुर्थं प्रधानद्रव्यप्रापितवाद्विवस्या अत्र तु भिन्न
कामोपकारकत्वं निमित्तमपि भिन्नं स्यान्नेद एवानुसौमिकं न भविष्यति समिदाधा
नमवभृथातिदेशेन सर्वप्राप्तौ सोमवदुत्क्रमणागमनोपदेशात्ततः प्रागेवातिदेशो
नाथ्याता काचा बुद्धिनेतित्याविधयं भवत्येवा यत्तु वासुदेवेनोक्तं॥ पर्वस्मिन्नेवमं
त्रविशेषो विधीयते। तदपि न युज्यते अहनी यत्र हरणस्यवेयथा तत् स्मादन्य

द्विशिष्ट।मव समिदाधानं॥ जुहोति च समावर्त्तीति। चशब्दात्पूर्वमपि समिधमादधीत
काकेणाशेषसमाप्त्यर्थता न्त्राचस्य सा तु न प्रयत्नपृथक्त्वाबाधकाभावात्तस्मात्पूर्वा
न्नपि समिदाधानं विधान परत्वः एतदपि वासुदेवस्य विरुद्धं पूर्वं प्राप्त मंत्र विधानो
समावर्त्ती स्याहुतिं जुहोति।तु देवसायपपरस्यामैत्रावरुणी।देशीतरं गच्छादित्येच्छि मनु
ष्ठायां मैत्रावरुणां पयस्याकर्तव्या आमिक्षायावा एवं इत्यवधारणात॥ तदंते पशु रिं
द्यायतयोध सोयपयस्यांतेर द्वायव योध से पशु रालब्धव्यः। यद्यपि चतराच्चो स्तेस्तस्मिन्ने
वाहनि सर्वे लभ्यते। तथाप्येक देवसायत दते तादि नाव्यवधानाभावप्रत्ययात्र तुर्थं एवा
हनि वायाधसंतं कर्म समापनीयमिति निश्चीयते॥ सौत्रामण्यामपि विपशावामिन्नतं
त्राः कालभेदात।एवं तावदध्यर्थवमभिहितमिदानीं मंत्राहोत्रं समाम्नातं ब्राह्मणोपि सं
ततायाम्नायापुरोनुवाक्या सर्वा आष्ट्रिन्यो भवंति। अनुष्टुभ आप्रियो भवंति जागता अ
नुष्टुप्प्रैषा भवंति।एवमादिना होत्रमथान्तं तदपि सच्चरणीयं इति तदर्थे परिभाषा वक्त
व्यातामाह।सौत्रामण्यां आदित्यास इत्यद्यः पशावश्वेशयाया विहितास्ते किं समानतंत्रा
भवेयुरुत भिन्नतंत्रा इति संशये विचार्यत। ननु सौत्रामण्यामित्ति न-। तथाम सौत्रा
मणी वाश्विपशुषवसौत्रामणी शब्दस्य व्यवस्थापितत्वात। सत्यंग भावेनोपकारक
वी सौत्रामणी---पपस्तोत्पकं पाक।नो चेत्खधानयागस्येवतत्वे यथा आधंग नो

तस्य यद्यपि दर्शसंमासाभिधेयत्वं न स्यात्तथाप्यकेवलानां फलसंबद्ध--राव फलसिद्ध
सत्ता दार्शत्वेन स्यात्। अतदुपकारसहकृतान्येव तत्साधनसमर्थानि तथा हि दृशपूर्ण
मासशब्दाभिधेयत्वमपि तदुपकार- हितानामेवेष्टीनाम् अपि तदभिधानपुरःसरं प्र
थैकप्रयोगसमवायिनामेव प्रयोगवहिर्भूतानामफलोपकारस्य साधनभाववियोगा
द्विशेषात् साध्यते सौत्रामण्यामिति तत्रैकतंत्रताप्रतिभाति। उतः। कालैक्यात्।
कथमिति चेत् एतद्रादीनामंगत्वेनिः फलानां फलवत्संनिधिपाठादध्यवसितमंगा
नां च प्रधानकालतानियामकत्वमिति च। आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति तु तंत्रका
लैक्ये तंत्रैक्यं फलकमैत्याद्यैकस्मात् एकतंत्रमिति प्राप्तं तूच्यते। सौत्रामण्यामिष्टिप
शवो भिन्नतंत्राः स्युः। उतः। कालभेदात्। भिन्नो हि कालः संबध्यते। आदित्यं चरुं पयस्य
मारोनिर्वपत् सादित्यमीजानः इति तद्घटेताव भितः पश्च भवत इति च वमस्या दुदित्य
मैत्रावरुण्या पयस्यया पशुनेति इष्ट्वैव मादिनो क्तं च कालस्य भेदकत्वं तद्भेदे भेद इति न
नूक्तमेककालयोगादेकतंत्रत्वं असत्वं। न्यायेन तत्। सति हि वचने कुतो भावः एव न्याय
स्य। उक्तं च श्रुतिक्रमादनुमानिकं चादित्यादीनां चैव तर्हि गतार्थं चेन नवव क्तव्यसि
द्ध मधिकरणं। कथं। राजसूये द्विपशवो भिन्नतंत्राः कालभेदात् कालभेदे न भिन्न
तंत्रत्वनिसर्गे था सत्त्वं वक्तव्यं विवक्षभेदसंगतार्थं वा कथं। तत्र घनुमत्यादीनां फलसं

बंधइहत्रनैंद्रादीनांकिंत्रुफलवसंनिधानेभांगच्वंतिष्ठीवृन्यायेनकालैवसंपरेबाफलैकोनि
त्सनुमत्सादीनांपकस्य्रधानानामेवकालभेदात्तंभेदवचनं।इहापियदित्स्यप्राधान्यंऐंद्रा
दीनांस्यात्स्यात्तर्हित्रल्पन्यायेनगतार्थत्वंपरंगुणप्रधानभावनावच्छितान्नीतेनसिध्य
तीतिपुनरारंभः।नवंगप्रप्रधानभावेपिदीक्षणीयादेःसवनीयेरेकर्तत्स्यात्स्वेवंपर्वेनि
वंत्तावंतरायेफलत्तरमुत्तरंप्रवर्सेच्चारब्धवादवमत्राप्यादित्यादिनारब्धंतंत्रैव्यान्नात
राद्योभविष्यतिसत्यंभवेत्।एवंयदित्तद्वत्तंत्रमध्येविधानंभवेत्।दीक्षणीयादेन्या
रब्धेसोमेतंत्रमध्येप्रवर्त्स्यैतरणेतयोस्तुप्रवत्स्यरकालंत्रिपर्य्वारंभविधानंतथाहिस
विस्वरणा।एवयजनावधारणाशालाकरादेवयजनेस्वीकरणसोमार्थ्येविहिरणासो
मनिधानकवर्थोपदेशेनाशुदीक्षादयःसोमिकाः।प्राग्दीक्षणीयायाविधीयंते।त
तन्त्रिवंत्फलत्तरकालीनंदीक्षणीयानुष्ठानंसामांतर्भूतमितितंत्रैवसंयुज्यते।नच्चत्राथ
म्याद्वधमिसमित्यादौदीक्षावृंतलिंगंपशोःपुरस्ताद्दृश्येतेतत्वसोत्रामण्यपक्रम
घोतकंतेनात्राप्यविशेषः।।नेतत्स्वरूपश्चोविपर्यासविधानेनतदुत्तरकालभाविचात
ननुविपर्यासविधानात्पूर्वापरभावविपर्ययमात्रमवगम्यतेतन्नज्ञायतेस्थानस्थाया
स्त्रादित्येष्टेःपर्वेःपशुःकर्तव्यः।पशोःस्वस्थानस्थितस्यादित्युरःकर्तव्यः।।कावि
शेषइंतिचेत।प्रथामपहेरव्यात्तरंसमिदानंद्वितीयेपञ्चिषीसमिदाधानोत्तरका

३०

30

लंप्राप्नुतः॥ तदानींयपशुकालबाधस्यं अतएवनैकांतिकत्वं तं प्राप्तिचमितियदासमिदाधा
नास्याग्न्युपस्थानं तदानिक्षितस्तत्र बहिर्भावः पश्चादेस्ते नोत्तरकालेप्यनुष्ठानेतस्याभावस्य
नतत्वंतर्भावरस्य वगम्यते। पत्तमपकालसंबंधिविपर्यासविधानमविशेषणेति-
तन्नापशुविधानकालेविपर्यासोविधीयमानः पशोरेव स्वकालत्वसंपत्तिकरातिनेष्टः
परस्मिन्कालयोगेनविहितेविपर्यासवचनेनवश्यमेककालबाधेनतदुत्तरकालविधा
नासंनिकर्षात्तोत्तरकालस्यैवबाधेयुक्तः स्तत अनियमेनसमिदाधानाएवमनुष्ठा
नान्तर्भावं तभास्तेनत्रिपश्चात्तरकालभाविनामंतरायेतदं तेनुष्ठानं। तस्सिद्धंसोमकालाने
दातंचाभेदइहचतंत्रंतंत्रमेदःकालभेदादिति न पुनरुक्तं न केनापि॥ सप्तदशसा
मिधेन्याः॥ सप्तदशसामिधेन्योत्रसर्वास्विष्टिषु पशुषु च भवंतीत्युक्तं वाजेमिनिनासा
प्तदश्यं विचारयता। अप्रकारेणोक्त अयध--- शेषे यजमानमाणमविस्तृतमाज्यभागवत्व
कृतप्रतिषेधार्थविकारेत्वतदर्थं तु स्यात्। अपिवाराजिनात्यहराद्धासशेषं स्यादि
तिसप्तसूत्रेतनयांचदश्यनोकालितंसाप्तदश्यंमित्रविंदायांवेमृधेपशौ चातुर्मास्येष्टेत्र
च पुनः अयमाणवाक्यशेषमंभवासार्थप्रत्यरांपभजते भुउक्तं साप्तदशसामिधेन्यः॥
वार्त्रघ्नावाज्यभागौरष्टिषु भवतः पशुषु भवतः पशुषु च॥ वधन्वतौवापशु सान्नाय्य
विकारातमपशुष्वत्रिधा— वात्राज्यभागौ स्यातां सान्नाय्यं हविः क्वं सततद्व्यगुणासा राम

३०

मान्येनेति युक्तमयुक्तमित्युक्तं पिचरमते रसस्य पयाकर्के गांगी रुतं पद्म विरुद्धं स्त—
न्यूतेः। तत्संबधत्वं नशक्नोति स्थाने स्थानेत यासतिः विप्रलंभितबुद्धीनां निजानान स्यप्यु
स्तये। वल्लात्यसोपत न्यूपाकाशिशु चकशेशु न। व पायाज्यामागो नस्तोमीषोमीयध
र्मताः। न केश्यपशुमात्रे तु सत्त्वरूता त्र दर्शितो निर्धागिरा परत्वेन सस्या हिवदन्न
सोऽलज्ञाते किं नन्निधर्मं येनो सत्त्वकृतायतः। पशुपुरोडाशयोः संबंधः स्यातां यथा स्याज्यामा
गकौ। व धन्वं तौ वातौ स्यातां शेशभते नस्वभावित्तु। सौर्यचरु सिद्धतां हेतोः रसानां व्यविक
तः। पयोऽन्यहेतु समन्दावे सिद्धता नेत्तथापि न विकारत्वं च पयसोऽप्यसामान्यमेव
त्वविचारस्यैवमेवान्तं मामिक्षायामिहोभयोः। दध्नो वा पयः परवसान्नाय्या द्यपशो
स्तथा। विशेषः। पयसो चापि सर्वाद्येवं विचारितः विकारो न दधि क्षीरे द्रव्यसामान्य
तो नयोः धर्मयोगः कथं तत्र विकारान्नयुज्यते॥ आमिक्षायां च॥ मा भवत्प्रकृत्येव विशे
षोक्तेरामिक्षायामपि तद्विकारे वा द्धधधर्मं तौ भवतः। वाशब्देव धर्मरणरावोभयत्रनि
यतविवशोपदेशात॥ नु पाद ऽंशुदेवति वि.शु। इषिष्ठुति सन्धविदेवतापद मुपांशुप्रयो
क्तव्यं। देवताग्रहणमतिरिक्तमुपांशु ग्रहणेनैव तत्सिद्धं मिमाषितवातातेनोत्तर
शीयमत्र परिभाषाधर्मीवस्याद्यत्रे सानप्रवर्त्तनदर्थे क्रियते यनो देवताग्रहणेन
त्वा। नन्वेवं देवतैव स्यादनि—त्वतथासति याज्यापुरोनुवाक्ययोरेवामुपांशुत्वं तदिष्यते

३१ देवतापरतायां च अधर्यो स्यात् कथं नु सा। हन्तुरेव विध्वंसने स्यादधर्योनेकथं वचनात् इति त्वाद
वताख्यानान्नायते यजुषां विधिः। यही प्यते तः पश्चादुच्चितात् तदुपांशुतापरिभाषितमे
तेषां पूर्वकारिणा इत्यनेन एतच्चकर्कादिभिः सेत्रामणि प्रकरणोपपठितमस्तीति प्रख्याप्य
ते। न च तेनादरेण विलोकितमस्ति नो वति अदृष्टं वस्तु चानुकारणमेव वस्तुमित्यतोऽनेन
न विराजौ संयाज्ये इत्येव वा विशेषोपदेशनं किं तु विराजौ संयाज्ये सर्वदेवत्यं वा एतत्
छन्दो यद्विराडिति सर्वदेवता संबन्धोपदेशः सर्वकर्मसाधारणपायां॥ विराजौ सं
याज्ये अविशेषोपदेशात्॥ स्विष्टकृद्यग्न्यापुरोनुवाक्ये संयाज्ये त विराजौ स्यातां प्रयो
अग्न इमो अग्न इति कुतः। अविशेषोपदेशात् सोत्रामणिमात्रप्रवृत्तोच्यते। नेति विशेष
वचनेन विराजौ संयाज्ये इति तेन सर्वत्रैते एव स्यातां॥ वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः। वासिष्ठा
नां शौनकानां च नाराशंसो द्वितीयः॥ प्रयः प्रयाजो भवेत्॥ अत्रीणां चेत्र आत्रेयाणां मध्यके
द्वितीयं नाराशंसमिष्टं एकेन इच्छन्ति तनूनपातमेव ते कुर्वन्ति॥ प्राकृतः प्रथमोत्तमयोः
प्रयाजानुयाजप्रैषाः। एद्रुवापो धसयोः प्राकृता एव प्रैषाः प्रयाजानामनुयाजानां स्युः॥
रो द्वाभ्यां के प्रथमस्य वायोध मानुत्तमस्य। एके लिंगास्प्रथमस्य पशोरैन्द्राग्न्येषा कुर्वन्ति हो
तायक्षत्समिधं इन्द्रमिन्द्रदेवं इन्द्रलिंगा प्रतेशनुवंत्येइं कर्म कृत्वा शापितुमिति तेनात्र चो
इत्याक प्राप्तेः सहविकल्पः। ननु प्रकरणात् एव लिंगं विगं विनियोजकमिति वाक्यविदां स राम

मयः॥ सत्सं। प्रकरणेन सामान्यसंबंधे चानविशेषसंबंधालिंगकृता। ननु यत्र प्रकरणाम
स्तिविशेषपरमेव लिंगं वा यत्र त्वकर्ममात्रसंबंधसमर्थं तद्विशेषसंबंधसमर्थं च लिंग
मेवास्मिन्नत्र भवति तत्र सामान्यलिंगन सान्यसंबध्यते सति विशेषलिंगाद्विशेषसंबं
धकमुभयसंबंधप्रतिपादनासंभवः कथं वा प्रकरणाल्लिंगविनियोगभावो यथा स
वेमंत्रगतं वयोधालिंगं वायोधससंबंधं करोति कृते च तस्मिन्समिधादिविशेषसंबंधं
करोति गाकार्यस्य लिंगनैव कृतत्वाद्यत्र सामान्यसंबंधे लिंगमभाव स्तत्र नातीव सा
मान्यसंबंधार्थं प्रकरणं कांक्षतीति केचित्संतोषव्यमेतावन्नैव कर्मणो लिंगादे
व सामान्यसंबंधे वा योधससाहचर्यात्सहचरित एव विशेषसंबंधश्च समिद
द्विभिरिति सर्वमुपपन्नं॥ वायोनुत्तमस्य। नुत्तमस्य वायोधसस्यैकेन्वयप्राप्तान्त्रा
कृतां कुर्वंति। वायोधसानसमिधानं महयशाइति लिंगाकुर्वंति॥ समिद्धइंद्रइत्या
यप्रथमस्याप्रथमस्य पशोः समिद्ध इंद्र इत्याद्या आप्रियः प्रयाजयाज्या भवंति॥
याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपश्वंनामायाचिद्र इति अयाविद्र इत्याद्यानां षण्णा
मर्चां द्वंद्वे याज्यानुवाक्ये क्रमाद्वपापुरोडाशपश्वंनाभवतः॥ होता यक्षत्समिधाग्नि
मिति प्रयाजप्रैषाः। त्रिपशोः पशोरेते प्रैषाः। नपात्तिका भवंति॥ अप्रियस्य समि
धाराग्निरश्विनेति वा त्रिपशोराप्रियः समिद्धो अग्निरश्विनेत्याद्या भवंति प्रयाजयाज्या

अश्विनाहविरिति तिसृणां वपानां याज्यानुवाक्या भवंति युगलत्रयं सामर्थ्यात्त्वा प्रीति वाचनि
कं तत्क्रमयविधानं तावता कथं साधनीयमिति तदुच्यते ॥ प्रथमा मन्त्रस्य द्वितीया याज्या
द्वितीयामन्त्रस्य तृतीया याज्या तृतीयामन्त्रस्य प्रथमा याज्या प्रथमस्य प्रथमद्विती
ये याज्यानुवाक्ये द्वितीयस्य द्वितीयतृतीये तृतीयस्य तृतीयप्रथमे एवं सर्वा पुरोनुवा
क्या भवंति सर्वा याज्या इति श्रुतिरनुगृह्यते ॥ यद्दं द इति पुरोडाशानां पूर्ववत् । प्रथ
मद्वितीये प्रथमस्य एवं प्रकारेण प्रथमामन्त्रस्य द्वितीया याज्येत्यादि पूर्ववद्वछेदे
नलभ्यते ॥ अश्विना गोभिरिति हविषां । याज्यानुवाक्या अश शब्दात्पूर्वं वत्प्रथमा
मन्त्रस्येति ॥ ग्रहाणां युवं द सुराममुत्र मिवेति याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ पशुरिष्टकृतो
यस्मिन्नश्वासो हा व्यग्न इति । पशोः स्विष्टकृत एतद्याज्यानुवाक्यायुगलं भवति ॥ हो
तायक्षदश्विना विति त्रयोव पानां प्रैषाय याल्लिंगं अश्विनादिवपया नांवपासु होता
यक्षदश्विनौ छागस्येत्याद्या सत्रयः । प्रैषा लिंगानुरोधेन भवंत्यश्विलिंग अश्विन
वपायाया याइत्यादि ॥ ग्रहाणां च तुर्थः । एते प्यामनंतरः चत्वर्थो होतायक्षदश्विनौ सर स्व
ती मिति ग्रहाणां प्रैषो भवति ॥ हविषा मुत्तरे प याल्लिंगानुत्तरे त्रयो होतायक्षदश्वि
नौ छागस्य हविष इत्याद्या हविर्योगानां प्रैषा लिंगानुरोधेन व्यवस्थिता भवंति ॥
तु त्तमो वनस्पतिः स्विष्टकृतोनुत्तमो होतायक्षद्वनस्पतिमभिहीत्यादिकौ वनमाति

स्विष्टकृतो यथालिंगं प्रैषो भवति॥ प्रतिगरि ष्वप्यपरिविष्व अध्वर्यो शंसावखाऽऽ याश्विनातेजसे
त्यनुवाकढः शढः सति सामगानो न्तरकालं प्रतिगरे दानायोपविष्ये अध्वर्यो शाढः सावेतित
माऽऽथ अश्विनातेजसेत्यनुवाकशंसति अध्वर्यो विति याठेशों सावे त्याहावः॥ त्रिः प्रथमां त्यो
प्रथमामत्यांच त्रिः शंसति। त्रिचादिष्वाऽऽथ। ऋचमृचमस्यादावाहावं शंसेत। ततत्तु त्तरं ऋचमा
रभेत। उत्तमाढः शिष्वाप्राङ्नवम्यादशम्यावा त्रयोपवाइति निवि-सस्य दशावसाना। उत्तमा
मर्शंसिचैव निविल्पदानां सप्तदशानां च यादवाइत्यादीनां मध्ये शंसनं कर्त्तव्यं। अन्यत्र वा
प्राङ्नवम्या ऊर्ध्वं दशम्यावा ऊर्ध्वं चानि विदत्पदान्यावपनीतानि॥ अवसानोंकारा। सर्वेष्वानिविद
वसाने उकारः प्रयोक्तव्यः ऊर्ध्वं गंते त्वेकारे स्वरप्रकृति प्रणावलोपः ऊर्ध्वं गंते च प्रणवेः शंस
नीयः। तत्र चांत्ये स्वरप्रभृति टिलुप्यते प्रणवेपरतः। तद्यथा धियावसोम॥ तस्मिन्प्रणा
वांते चेके। तस्मिन्नूर्ध्वं गंते चयः प्रणवस्तथा रवाद्यंते मकारमेके लुपंति अप्रह---त्रेपमेता॥
अश्विनातेजसाश्विना पिबतामिति याज्यानुवाक्ये सशस्त्रस्य। सशस्त्रस्य ग्रहस्यैते याज्या
नुवाक्ये कर्त्तव्ये॥ अनुवाचनप्रैषो समस्या। अनुब्रूहि यजेति सविभक्तिकानि पदावता
पदानि एकवाक्यरूपेणाध्यर्थो ध्वर्थोऽध्वर्यो रीथो॥ अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिः – वंबर्हिः सर
स्वतीसुदेवमित्याद्या अनुयाजप्रैषास्त्रिपणाः॥ याज्याश्च॥ अनुयाजानां याज्या अपिदे
वंबर्हिराहिर इत्याद्या एव॥ अग्निसूक्तवाकप्रैषाः। अथ पंच विधिं सर्वपशुविषयः सामान्य

३२ प्रवर्त्ते रूपेदर्शीतशभावाच्च ॥ प्रास्तत ढ॰ स्र॰ त्तावाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः स॰ ॰स्रक्तवाकभृ
३७ सवभृथेष्टि यावत्प्राकृतमन्वय प्राक्तं कर्त्तव्यं ॥ अनत्तं चायवद्वैहोत्रं कर्मानुवृत्तं लक्षणि
वोत्तमचनतदपि सर्वं भवति। अनुत्ता॰ पाठे पशुपुरोडाशस्विष्टकृदादिपदनुवृत्तं तत्सर्व
मपि प्राकृतं भवति ॥ इमं मे तवैकस्यैककपालस्य वरुणस्यैते याज्यानुवाक्ये। एकक॰
शब्देन द्युवदानयोर्गोलस्यत ॥ अग्नीवरुणयोस्त्वन्नः स त्वं मिति। एक। कपालस्य वाग्नीव
रुणौ भागिनौ। तयोरेवे ज्यानुवाक्ये ॥ अस्य स्य सुत्रामाणं महीमू षु मातरति त्रिटुभया
रप्याादित्येभ्योरादित्यस्यैते याज्यानुवाक्ये। अनः प्रवाहवेपि पयस्यायाः मैत्रावरुण्या
याज्यानुवाक्ये। वाजिनस्य शंनो वाजे वाज इति। वाजिनयागस्य शंनः वाजेवाज इति याज्या
नुवाक्ये भवतः ॥ अनवानं याज्या। वाजिनस्य याज्या अनवानं वक्तव्या ॥ वायोधस अग्निय॰
समिद्धा अग्निः समिधेति। वयोधसइंद्रस्य संबंधिन्यो याज्याः प्रयाजानां समिद्धो अग्निः
समिधस्याद्या अप्रसंज्ञाः कर्त्तव्या ॥ याज्यानुवाक्य अवपाय पशुपुरोडाशयष्ट्रानां वसंतन
ऋत्वनेति वसंतेनऋतुनेति। वायोधसस्यैव वपाव पशुपुरोडाशयष्ट्रनां वसं। तन ऋत्वनेत्यादी
नि याज्यानुवाक्या पुगलानि त्रीणी भवंति द्विरध्यासो ध्यमध्य परिसमाप्तिप्रत्नस्यार्थे इ
त्युक्तं व्यूहनेकथं। प्रकृतौ हि पशु। देवति व्यास पशुपुरोडाशदेवता व्यूहनस्याग्नोषोमव
सिद्ध वान्नभेदेन प्रयुज्येते। इह त्विंद्रादीनां पशुपुरोडाशादेवतानां भिन्नानां प्रा प्रोत्सिवभे राम ३२

दनकीर्त्तनमितितियदद्देवतावत्स्यपन्नविष्यतिततश्चैवयप्रयोगः। अश्विनोः सरस्वत्याइंद्र
स्याश्विनोःसरस्वत्याइंद्रस्यसुत्रामुइंद्रस्यसवितुर्वरुणस्यवनस्पतेरु जितिमिति ऊखे
शवोधनान्निसममनोपश्चिरवसम्भनुगनायानामानेगरीयान्केशवामतः अदभाव
नामननत्वात्सएवानुभवामतः अमतोनुभावावास्यकार्यमन्वयानुसंस्मितः इदंतांवाचे
रभिषिक्तोवाजपयेस्थिरग्निचिर एकाशीतिं वसोमात्मईजेमाष्यवराविसनासंस्त्राजांव
शज्ञोयस्यवावस्तितिरिवाथेविन वायस्यजिहपाहानं योगित्वात्ममवाध्यय अनेकत्कान
याज्ञित्वारीयहोविनिवारकः अम्यत्रगमनस्यासौश्रीअनंताभिधःस्वएर्द् रतिस्वरा
ऽसंस्थाख्यपनिमहायाज्ञिकश्रीअनंतकृतेकासायनसूत्रभाष्येएकोनविंशोध्यायः

॥ ॥ समाप्तः १९ शुभमस्तु ॥ ॥